

Tantervek az evangélikus iskolákban a 19. században, különös tekintettel a középiskolai reál tantárgyakra

Problémafelvetés

Az 1777-ben kiadott Ratio Educationis komoly dilemma elé állította az evangélikus egyházat és az általa fenntartott iskolákat. (1) Iskolarendszerüket egységesíteni és hozzáigazítani az állami elvárásokhoz, vagy pedig fenntartani a meglévő sokféleséget, vagyis uniformizálás vagy sokszínűség? (2) Elfogadni az állami támogatást és ezzel lemondani az önállóságról, vagy pedig ragaszkodni a II. József által kibocsátott úgynevezett türelmi rendeletben biztosított iskola-fenntartási jogokhoz, vagyis centralizálás vagy autonómia? Mindezekén túl a bizonytalan ismeretlen érzése és a halogatás is meghatározó szempont volt. S amikor pedig már elfogadásra került valamilyen egységes iskolarendszer és tantervi előírás, akkor mindig közbejött valami történelmi fordulat (1848, 1850, 1876).

S hogy mennyire valós problémával álltak szemben, álljon itt egy önkritikus idézet Székács Józseftől (1809–1876), a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap szerkesztőjétől, 1842-ből, amikor még e folyamatnak igencsak a közepén tartott az evangélikus egyház.

„Ki közelebről ismeri az evangélikusok’ alsóbb és főbb iskoláit hazánkban, annak nem lehetett nem tapasztalnia, hogy igen nagy tarkaság uralkodik bennök. Ennek egyik főokát azon szép szabadságban kell keresnünk, mely szerint iskoláinkat minden külső befolyástól függetlenül rendezhetjük el, s azon megbocsátható hiedelemben hogy azon tervnek, melyet egyik vagy másik iskolai tanács követ, legalább valamivel jobbnak kell lennie az egyéb tudományos intézetekben divatozó terveknél. Innen származott aztán, hogy éppen annyi tanítási rendszerünk volt, mint főiskolánk, és ezen tarkaságban némileg még tetszeni is láttatánk magunknak. [...] Valahára aztán csakugyan átláttuk, hogy sokkal bölcsebben cselekednénk, ha az a. b. c-től kezdve az iskolai pálya’ legvégső ómegájáig minden intézeteinkben egy és ugyanazon rendszert hoznánk be. Ezen bölcs gondolat ki volt fejezve jegyzőkönyvileg, hogy sokat ne mondjak, egy negyed

század előtt, de kimondhatatlan nyomos akadályok gátolák a' kivített. Ezen akadályok között t. i. a' legnyomósabb saját tehetetlenségünk és az édes halogatás, melly a'tárgyat fontossága miatt addig érlelteti, míg bekövetkezik reá, mint minden gyümölcsre, azon fermentatio, melly az enyészetnek legbizonyosabb előkövete." (Székács, 1842, p. 67).

E tanulmányban egyrészt ennek az „erjedésnek” a folyamatát kívánjuk bemutatni, másrészt pedig a tantervekben éppen helyét kereső, kibontakozó reál-tudományok tartalmi sokszínűségére kívánunk rávilágítani.

Bevezető

Pukánszky Béla (2011, p. 1; 1993, p. 35–39) a 18–19. század két meghatározó eszméáramlatát említette, a filantropizmust és a neohumanizmust.

Az oktatási vonatkozásokat illetően, a *filantropizmus* kapcsán kiemelte a tananyag pragmatikus, gyakorlatias jellegét és az oktatásmódszertani (szemléltetés, kísérletezés, játékoság, megértésre való törekvés, természet- és életközeliség) megújulásra való törekvést. A filantropisták (Basedow, Salzman, Stuve) embereszménye a hétköznapi munkáját becsülettel végző, munkaszerető, érnyes, hazafias polgár nevelése volt. Ennek megvalósításában a jól szervezett és intézményesült, a nemzeti karaktervonásokat figyelembe vevő nevelés és oktatás játszotta a főszerepet.

A *neohumanizmus* képviselői (Herder, Wolf, Humboldt, Goethe) ugyancsak a reáliák és az anyanyelv oktatásának fontosságát hangsúlyozták, de a klasszikus műveltség megítélésében már más nézetet követtek, mint a filantropizmus. Az antik görög értelemben vett humanitás minden gyakorlati szemponttól mentes eszményétől vezetve sokoldalú, harmonikus képzésre törekedtek, ezért a klasszikus szerzők tanulmányozását is fontosnak tartották. De szakítottak a korábbi gyakorlattal, vagyis a klasszikus szerzők műveinek formai elemzése helyett az antik kultúra szellemiségének elsajátításán volt a hangsúly.

A Bernhard Basedow (1723–1790) által indított filantropista mozgalom a pietista és a humanista tanítási rendszer ellen fordult, a Rousseau és Montaigne elveire támaszkodó nevelés nagy gondot fordított a gyermek értelmi és testi fejlődésére, az anyanyelv és a reáliák oktatására. Úgy vélte, hogy a tanításnak a szemléletből kell kiindulnia, és élményalapúnak kell lennie.

A családi életre és a munka világára, vagyis a polgári létre felkészítő tananyagban a reál tantárgyak fontos szerepet kaptak.

A Leibnitz és Wolff által fémjelzett német filozófiai, valamint a Locke- és Rousseau-féle pedagógiai törekvések talaján született filantropizmus a 18. szá-

zad végén, a 19. század elején fejtette ki leginkább hatását a korabeli magyarországi oktatásra. Annak ellenére, hogy nem jöttek létre filantropiumok hazánkban, több honi pedagógus (Berzeviczy Gergely, Glatz Jakab, Genersich János) is megfordult ilyen külföldi intézményekben, s alapvető munkáik is eljutottak hozzánk, némelyiküket le is fordították (pl. Salzmann műveit).

A filantropizmus eszmeáramlata épp abban az időben hatott a magyar oktatásra, amikor a polgári átalakulás és a nemzeti függetlenség kérdései egyre erőteljesebben jelentkeztek. Az oktatás intézményi hálózata részben már kiépült, ám csak kevesek, társadalmi státusztól erősen függően vehették igénybe. A Ratio Educationis értelmében az oktatásügy felségjognak számított, amibe a protestáns egyházak nem nyugodtak bele. Elszántan ragaszkodtak önállóságukhoz, melynek alapját a II. József által bevezetett, majd II. Lipót által megerősített türelmi rendelet (1790/91. évi XXVI. törvénycikk) jelentette, miszerint „... Magyarország határain belül a vallás ügye egyedül az 1608. és 1647. évi törvények alapjára helyeztessék vissza, és hogy következképpen úgy az ágostai, mint a helvét hitvallást követő evangélikus honlakosok örökre visszaállított szabad vallásgyakorlatának alapjául és szegletkövéül az idézett 1608. évi, koronázás előtti I. cikkelybe foglalt és a törvénykönyvbe beiktatott bécsi békének, valamint az 1647: V. törvénycikkbe iktatott linczi békének tartalma fogadtassék el és újíttassék meg”. Ennek értelmében az evangélikus egyháznak jogában állt iskolákat fenntartani s azokat nyilvánosan működtetni, vagyis mindenki számára elérhetővé tenni. „Nemcsak azon mind alsó, mind grammatikai iskolákat, melyekkel bírnak, megtartaniok, hanem újakat és mindenütt, a hol szükségesnek látszik, valamint felsőbbeket is, ezeket azonban előleges királyi jóváhagyás hozzájárulásával, állítani s azokba mestereket, tanárokat, igazgatókat, aligazgatókat hívni és őket elbocsátani, számukat szaporítani vagy csökkenteni, valamint bármely iskoláik részére úgy helybeli, mint felsőbb és legfelsőbb tanfelügyelőket vagy gondnokokat hitvallásuk tagjai közül választani; a tanítás és tanulás módját, szabályát és rendjét (érintetlen maradván ez iskolákra nézve és fönt nevezett Ő felsége legfőbb királyi felügyeletének, mint mondatott, az ország törvényes kormánysszékei útján gyakorlandó joga) megállapítani a jövendő időkben mindig szabad legyen a mindkét hitvallású evangélikusoknak; a közoktatási rendszer azonban, mely a karok és rendek alázatos előterjesztéséhez képest Ő felsége által lesz meghatározandó, ezen iskolákra is egyaránt ki fog terjesztetni, de ide nem értvén a vallási tantárgyakat, melyek minden vallásnak saját rendelkezése alatt kell, hogy maradjanak.”

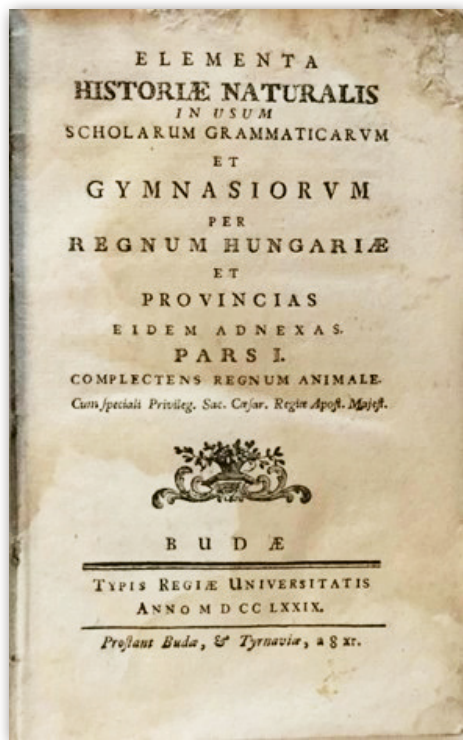
Elmondható tehát, hogy az uralkodói szándéktól függetlenül az iskolahálózat felekezetek szerint eltérő módon fejlődött, de irányadónak mégis a Ratio szervezete szolgált (elemi iskola; gimnázium: grammatikai [3 év] és humanisz-

tikus osztályok [1 év poétikai osztály és 1 év retorikai osztály]; akadémia: 2 év filozófiai és 2 év jogi osztály). A Ratio a gimnáziumi tantárgyakat 3 csoportba sorolta: „általában mindenkire szükséges”, „általában mindenkire hasznos”, „csak némelyekre szükséges és hasznos”. Ami a reáliákat illeti, az elsőben megjelenik a számtan, a mennyiségtan, a mechanika elemei, a természetrajz és a fizika, a középsőben a földrajz és a harmadikban a geometria és a kísérleti természettan (Pukánszky, 1993, p. 72).

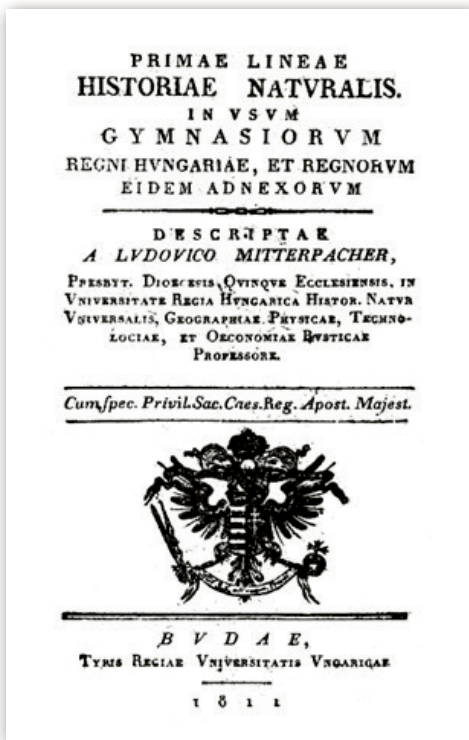
A Ratio kötelezően előírt tankönyvei a reáliák terén a gimnázium számára a következők voltak (Mészáros, 1980, p. 353):

- Számtankönyv: Makó Pál: *Institutiones arithmeticae in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum per Regnum Hungáriáé et provincias eidem adnexas.*
- Mértankönyv: Makó Pál: *Elementa geometricae practicae in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum per Regnum Hungáriáé et provincias eidem adnexas.*
- Természetrájz: Piller Mátyás: *Elementa históriáé naturalis in usum scholarum grammaticarum et gymnasiorum.*

A felvilágosodás eszméinek hatására a Ratióban jelent meg elsőként a „historia naturalis” mint természetismeret-tantárgy, s benne a természet három osztályának, az ásványoknak, a növényeknek és az állatoknak (ideértve az embert is) a világa. Ehhez kapcsolódóan 1779-ben jelent meg Piller Mátyás (1733–1788) természettudós, nagyszombati, majd budai egyetemi tanár három kötetből álló tankönyve, az „Elementa históriáé naturalis in usum scholarum grammaticarum et gymnasiorum per regnum Hungariae et provincias” (1. ábra). A második Ratio pedig már Mitterpacher Lajosnak (1734–1814), a nagyszombati, majd pesti egyetem tanárának 1795-ben megjelent „Primae Lineae historiae naturalis, in usum gymnasiorum Regni Hungariae, et regnorum eidem adnexorum” természetismeret-könyvét (2. ábra) tette kötelezővé.

1. ábra: Piller Mátyás tankönyve

2. ábra: Mitterpacher Lajos tankönyve

A középfokú oktatás legfontosabb intézményei a gimnáziumok voltak, melyek közül az evangélikusok mások mellett Pozsonyban, Sopronban, Késmárkon, Lőcsén és Eperjesen működtettek iskolát (Virág, 2024), ahol szintén bevezették a „historia naturalist”, hasonló tartalommal, de magyar nyelven.

A protestáns egyházak fontosnak tartották az anyanyelven folyó oktatást is, aminek alapját a fent idézett 1790/91. évi XVI. törvénycikk jelentette, miszerint „... hogy pedig a magyar hazai nyelv jobban terjedjen és csinosodjék, a gymnásiumokon, akadémiákon és a magyar egyetemen a magyar nyelv- és írástan számára külön tanár fog beállíttatni, hogy azok, akik e nyelvet nem tudják s meg akarják tanulni, vagy akik azt már tudják, magukat tökéletesíteni kívánják benne, alkalmat nyerjenek bármelyik irányban kívánságuk teljesedésére”.

Evangélikus útkeresés a Ratio hatására

II. József szerette volna megnyerni magának a protestánsokat, ezért az 1781-ben kiadott türelmi rendeletben kezdeményezte egy tudósokból álló bizottság felállítását, melynek feladatul adta, dolgozzák ki, miként lehetne a vallásszabadság megsértése nélkül a Ratiót a protestáns iskolákra is kiterjeszteni. Az 1782-ben és 1784-ben ülésező bizottságnak olyan tagjai voltak, mint például Prónay Gábor (1748?–1811), a pozsonyi iskolakerület felügyelője, Tessedik Sámuel (1742–1820) szarvasi evangélikus lelkész, Hatvani István (1718–1786) debreceni professzor. A protestáns egyház képviselői az egységes tantervi szabályozás ellen szóltak, az oktatási módszerek és a tankönyvek megválasztását az iskola feladatának tekintették. A helytartótanács képviselői viszont az egységes szabályozás fontosságát hangsúlyozták.

Az evangélikusok azt a nézetet képviselték, hogy a pietista Bél Mátyás (1684–1749) által vélhetőleg 1714-ben kidolgozott, majd 1724-ben Beer Frigyes (1691–1764) által pontosított középiskolai tanterv egységesebb szerkezetű és gyakorlatiasabb tartalmat képviselt, mint a Ratio, ezért feltétlenül azt kell alapul venni (Markusovszky, 1896, p. 230–236).

Bél Mátyás 1704 és 1707 között Halléban tanult, az ott tapasztalt német protestáns oktatási rendszer olyan nagy hatással volt rá, hogy Besztercebányára hazatérően kis idő után átalakította az ottani evangélikus gimnázium oktatási rendszerét, tantervét. 1714-ben a Pozsonyi Evangélikus Líceum igazgatója lett, ahol ugyancsak folytatta iskolai reformját. Fontosnak tartotta a földrajz, a történelem és a modern nyelvek oktatását is.

A Bél-féle gimnázium 6 részre tagolódott, a 2-3 évfolyamos sextára (legalsóbb szint), az elemi iskolára épült két évfolyamos quintára, az 1 évfolyamos quartára, az 1 éves tertiára, a 2 évfolyamos secundára (később filozófiai és retorikai évfolyamok) és a két évfolyamos primára (később teológiai). A tertia és a secunda nyári hónapjaiban oktatták a földrajzot. A prima (legmagasabb szint) első osztályában megjelent a természettan, az ásványtan, a növény- és állattan, valamint a csillagászat. A tantárgyak között tehát már fellelhetők voltak a reáliák, ami kétségkívül Franke hatásának tudható be. A hallei intézményben ugyan több volt a természettudományos tantárgy, azonban az akkori Magyarországon ez mindenképp újszerűnek hatott. A számolás és a mennyiségtan tanítása csak a sextában és a quintában történik (Markusovszky, 1896, p. 169).

Fontos megemlíteni még a Johannes Sturm (1507–1589) által 1538-ban kidolgozott német protestáns gimnáziumi rendszert, amely jelentős mértékben hatott a magyar evangélikus oktatásügyre is. A Sturm-féle Schola Argentorantis mint a német humanisztikus gimnázium modellje három részre tagoló-

dott: népiskola (IX. ministarum / alphabetistarum; VIII. classis minoristarum/ syllabus colligentium; VII. classis parvistarum / legentium), latin vagy grammatikai iskola (VI. classis principistarum; V. classis grammatica; IV. classis syntactica); főiskola (III. classis poetica; II. classis rhetorika; I. prima / classis logika).

A fentiek alapján 1787-ben, idomulva a Ratio elvárásaihoz az evangélikusok is módosították az iskolaszervezetüket. A sextából hároméves elemi iskola lett, amelyet a latin iskola (gimnázium) követett egy-egy kétéves donatista (legalacsonyabb évfolyamok), grammatikai, szintaxista osztállyal. A gimnáziumi osztályok kiemelt feladata volt a latin mint a hivatali ügyintézés nyelvének elsajátítása. Az egyes osztályok elnevezésében is visszatükröződött, hogy a latin nyelvtan mely részére helyezték a fő hangsúlyt, például syntaxis, vagyis latin mondat, vagy grammatica, vagyis latin nyelvtan. Azonban emellett a tantervben megjelent a számtan és a mértan, illetve Magyarország és Európa földrajza is. A gimnázium tantervét az 1. táblázat mutatja, ahol a reál tantárgyakat dőlt betűvel szedtük (Markusovszky, 1896, p. 306–307).

óra/hét	Donatisták	Grammatisták	Szintaxisták
Hittan	2	2	2
Latin	4	4	6
Prozódia és periodológia	-	-	2
Elemzés és fordítás latinból németre	-	6	-
Helyesírás és útmutatás levélírássra és polgári ügyiratok szerkesztésére	2	2	-
Vallástörténelem	1	-	-
Történelem	1	1	2
<i>Számtan</i>	2	2	-
<i>Természetráajz, természettan, műipartan elemei</i>	4	2	-
<i>Földrajz</i>	2	2	2

1. táblázat: Az 1787. évi evangélikus gimnáziumi tanterv
Forrás: saját táblázat

A donatisták a természetráajzot, természettant és műipartan elemeit Samuel Ludwig „Der Bürgerfreund: ein Lesebuch für Kinder in Bürgerschulen” című olvasókönyve, a grammatisták a fizikát, természetráajzot és technológiát Johan Georg Lederer „Der Kleine Lateiner” című könyve alapján tanulták. A tananyagról a könyvek tartalma alapján tájékozódhatunk, ugyanis a korabeli

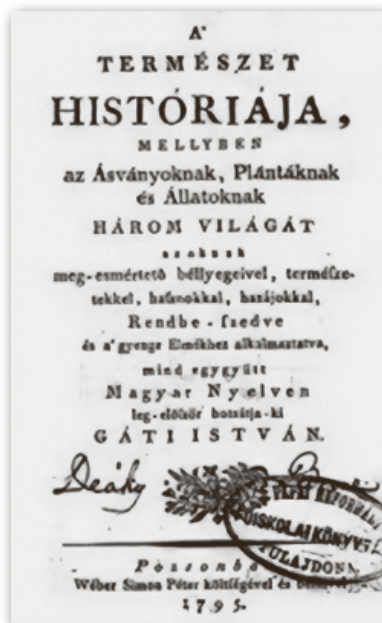
tantervek csak a könyv szerzőjét és címét adták meg, tartalmi előírást nem tartalmaztak.

A Ludwig-féle könyv főbb fejezetei, amelyek a természettudományokhoz kapcsolódtak: Az ember; Nap, Hold, víz, levegő; Állatok; Növények; Ásványok; Élelmiszer, ruházat, lakás, háztartási eszközök, gyógyszerek.

A Lederer-féle könyv (3. ábra) kiterjedt címe is árulkodó: A kis latin, avagy közös természet- és művészetismeret egy új latin olvasókönyv formájában gyerekeknek az elme és a szív formálására az emlékezeten keresztül. E könyvből is kiemelünk néhány témakört: kőzetek, fémek, gyümölcsfák, cserjék, virágok, zöldségek, termények, madarak, emlősök, hüllők, halak, rovarok, élelmiszerek, mezőgazdaság, állatállomány, méhészet, időjárási károk, a ház részei, üvegműhely, utazás, hajózás, írásművészet, tipográfia, könyvkötészet, Föld, Európa, Németország, városok stb.

3. ábra: Georg Lederer könyvének borítója

4. ábra: Gáti István könyvének borítója

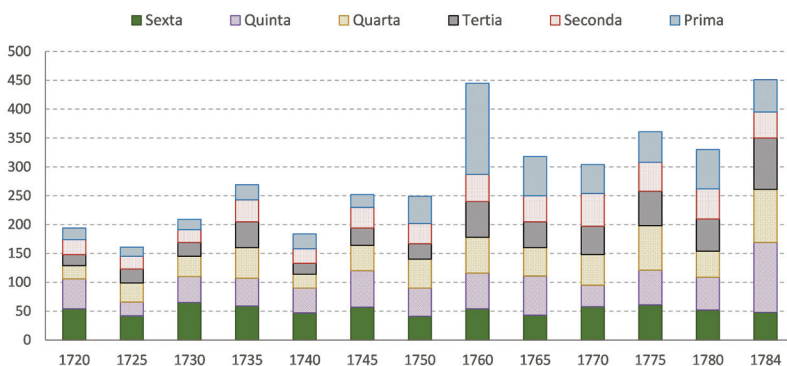
A protestáns iskolák élve a törvény adta lehetőségeikkel a „historia naturalis” saját tankönyvet adtak ki Pozsonyban 1795-ben (4. ábra): „A természet históriája, mellyben az ásványoknak, plántáknak és állatoknak három világát azoknak megismerhető bélyegeivel, természetekkel, hazájokkal, rendbeszedve és a gyenge elmékhez alkalmaztatva, mind egygyütt magyar nyelven bocsátja ki

Gáti István.” Gáti István (1749–1843) a felvilágosodás eszméit tette magáévá, könyvében a hasznos, vagyis a rousseau-i értelemben vett gyakorlatias nevelés-oktatás fontosságát hangoztatta. Az iskola és az élet kapcsolatát az ismeretek gyakorlatban való használhatóságában láttatta.

További természetismeret-könyvek közül kiemelhető még Fábrián József „Természethistória” (1799), Földi János „Természeti história a Linné systemája szerint” (1801), illetve Szentgyörgyi József „Legnevezetesebb természeti dolgok esmérete” (1803) című munkája. A Földi-féle mű hűen próbálja követni Carl von Linné (1707–1778) 1735-ben megjelent Systema Naturae című munkáját, amelyben enciklopédikusan próbálta kategorizálni a természeti világ dolgait.

Amikor az 1791. évi XXVI. törvénycikk kiadásra került, még abban az évben Prónay László (1735–1808) elnökletével az ágostai hitvallású evangélikusok zsinatot hívtak össze Pestre, mely hivatott volt többek között az iskolai ügyek megvitatására, eldöntésére is. Egy 21 tagú bizottságot állítottak fel e célra, de lényeges kérdésekben egységre nem jutottak. Így az iskolák továbbra is egymástól elszigetelten fejlődtek, mindegyik iskola javítgatta a maga tantervét, ahogy azt jónak látta.

Az evangélikus iskolák egységes tantervének kidolgozását nagymértékben előrelendítette az 1806-ban megjelent második Ratio Educationis. Az új Ratio továbbfejlesztette a városi iskolákat, háromról négyévesre emelte a kisgimnáziumot, a retorikai és a poétikai osztályokban a szónoklat- és költészetten mellett hangsúlyt fektetett a matematika, a természetrajz, a földrajz és a történelem tanítására. Az összes kisgimnázium és a teljes (nagy) gimnázium is a tankerületi főigazgató irányítása alá tartozott, melyeket a helyi igazgató vezetett, akit három jelölt közül a helytartótanács választott és nevezett ki.

5. ábra: A pozsonyi gimnázium és líceum együttes tanuló létszámának alakulása a 18. században

Forrás: saját ábra

6. ábra: A Pozsonyi Evangélikus Líceum épületei

Megjegyzés: jobbra elől az 1783-ban, míg jobbra hátul az 1855-ben átadott épület
Forrás: saját ábra, készült 2024-ben

A küzdelmes útkeresés során számos evangélikus gimnázium jött létre, például a Melanchthon-féle iskolarendszer szerint Selmechányán, Lőcsén és kezdetben Pozsonyban, a Sturm-féle humanista iskolarendszer szerint pedig Eperjesen, Bártfán, Sopronban és Pozsonyban.

Az évek során vezetőik és tanáraik kiváló munkája, illetve jó földrajzi elhelyezkedése (Bécs közelsége), kitüntetett politikai szerepe (országgyűlések 1741 és 1836 között) miatt a Pozsonyi Evangélikus Gimnázium, majd Pozsonyi Evangélikus Líceum (6. ábra) az ország kiemelkedő intézményévé vált. Bemutatható az evangélikus középiskolák iránti növekvő társadalmi igényt, a pozsonyi iskola beiskolázási adatait három korszakban is megadjuk. Elsőként a Ratiót megelőző években a tanulói létszám alakulását az 5. ábra mutatja. Kisebbségtől eltekintve a tanulói létszám 200 és 300 között ingadozott, az 1760-as évektől kezdve jelentősen növekedett.

Az első Schedius-féle evangélikus tanterv

Schedius még a pietizmus szellemében nevelkedett a Pozsonyi Evangélikus Líceumban és a soproni gimnáziumban, majd a Göttingeni Egyetemen ismerkedett meg az ókori kultúrával és a felvilágosodás eszmeáramlatával. A magyar kultúra jeles támogatójaként szoros kapcsolatot ápolt például Kazinczy Ferencsel, Berzevich Gergellyel, Kármán Józseffel. A reáltudományokkal is kapcsolatba került, hiszen nevéhez fűződik a reformkori magyar térképészet egyik legszebb alkotása (*Karte des Königreichs Ungarn, seiner Nebenlaender, und Siebenbürgen's*). A filológus és esztétika professzor aktív szerepet vállalt az evangélikus iskolaügy szervezésében, megalapítója volt a Deák Téri Evangélikus Gimnáziumnak (1788). Ideális iskolát akart létrehozni a szó legnemesebb értelmében, óralátogatásokkal és tanácsokkal segítette a tanárokat, pedagógiai tárgyú műveket értelmezett nekik. Tantervére jelentős hatással volt Pestalozzi munkássága. Pedagógiai elveiben egyensúlyt tartott egyfelől a realizmus és a humanizmus, másfelől pedig az idealizmus és az utilitarizmus között (Schedius, 1920).

Az 1804-ben tartott egyetemes evangélikus gyűlés már gondolkodott az egységes tanulmányi rendszer tervezetének kidolgozásáról. E tervet Schedius Lajos (1768–1847) pesti és Lovich Ádám (1760–1831) besztercebányai tanárok munkálatainak összeegyeztetése alapján készült, melyet szerzőik az 1805. évi egyetemes gyűlés elé terjesztettek. Nyomtatásban is megjelent: *Systema Rei Scholasticae Evangelicorum Augustanae Confessionis in Hungaria*, 1806 (Schedius, 1992). Ezzel az evangélikusoknál is elkezdődött a tantervek egységesítéséről való gondolkodás.

A *Systema* az evangélikus közoktatás alapelveit fektette le a protestáns individualizmus szellemében. Az egységesítésre való törekvés jellemző rá, ami az 1806. évi *Ratio Educationis* téziseit veszi figyelembe, mivel a királyi rendelet meghagyja, hogy „tisztán tanulmánytantervi szempontból a protestáns iskoláknak az új állami rendszerhez kell alkalmazkodniuk” (Kornis, 1927b, p. 35). Schedius a tervezetében három fontos dologra törekedett. Egyrészt szükségesnek tartotta az egyforma iskolatípusokat, amelyeknek egyforma kellett hogy legyen a tananyaguk is, és érvelt az evangélikus közoktatás kormányzatának és iskolai igazgatásának egységes volta mellett is, hiszen csak így tartotta megvalósíthatónak az előbbi két célt.

Schedius 1806. évi tanterve szerint az iskola célja kettős, egyrészt a tanulók testi és szellemi képességeinek fejlesztése, akaratának a helyes erkölcsi elvekhez igazítása, vallásra és hazaszeretetre nevelés, másrészt pedig a szakmai életre (kézművesség, földművesség, kereskedés, hivatali munka, művészetek stb.) való felkészítés (Schedius, 1992).

Schedius fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy

- az oktatásban és a nevelésben az egyénnek szabad kezet kell adni, ezért a Systemában aprólékos szabályozásra nem törekszik;
- a tanulóknak a tudományokban fokozatosan kell előre haladniuk, ezért az egyes évfolyamoknak, osztályoknak egymásra kell épülniük;
- az előírt tananyag mellett a tanár belátása szerint további ismeretek is oktathatók;
- a tananyag elrendezésében is szabad kezet kell adni a tanárnak;
- iskolarendje kialakításakor figyelembe vette a második Ratiót.

Iskolarendszerében létezett falusi, polgári iskola (6–10 éveseknek), latin vagy tudós iskola (grammatikai iskola, humán iskola, gimnázium; 11–16 éveseknek), líceum (azaz filozófiai, jogi és teológiai évfolyamok) (Schedius, 1992).

A négy évfolyamos polgári iskola Schedius tervezetében olyan iskola, amely a polgári foglalkozásokra, illetve városi hivatalok betöltésére készített fel. Ez az iskolatípus fontos átmenetet biztosított a gimnázium felé, ezért röviden szólunk róla.

A polgári iskola első két évfolyamában két külön tanító ugyanazokat a tantárgyakat tanította, mint a falusi iskolában, csak elmélyültebben. A polgári iskolának harmadik osztálya az általános tárgyakon (anyanyelv, földrajz, természetrajz, történelem, olvasás, szépírás, hittan) kívül gazdasági, főleg az ipari és kereskedelmi életben értékesíthető gyakorlati szakismereteket is oktatott: fogalmazási gyakorlatokat, fejszámolást, a mértékek és súlyok ismeretét, kamatszámítást, geometriát és mechanikát, technológiát és sebesírást (Schedius, 1992). A polgári iskola harmadik évfolyamában latint is tanítottak, amely nyelv ismerete fontos volt nemcsak a hivatalnoki állások betöltésénél, de a gimnáziumban való továbbtanuláskor is. Azok, akik városi hivatalnoki pályákra készültek, a polgári iskola negyedik évfolyamán tanulhattak tovább (Schedius, 1992).

A polgári iskola harmadik évfolyamát követően gimnáziumban tanulhattak tovább az arra érdemesek. A négy évfolyamos gimnázium (latin iskola) tantervében nagy hangsúly volt a hittan és a latin nyelv oktatásán, de hangsúlyosan megjelentek a reál tantárgyak is. A grammatistáknál a matematika és fizikai földrajz elemei, az egyetemes történelem főbb eseményei, az állattan és a számtan, a szintaxistáknál Európa és Magyarország földrajza, a természetrajz

s azon belül a növény- és ásványtan, a harmadik (retorikai) osztályban a planimetria és a sztereometria, az ókori földrajz térképrajzolással. A földrajz és történelem tárgya az antik világ volt. A reáliák tárgyköre, amelyet a geometria és fizika elemei képviseltek, a harmadik évfolyamban befejeződött. A negyedik (poétikai) évfolyamon, vagyis a humán évfolyamok második osztályában a reál tantárgyakból csak az algebra, illetve Ázsia és Afrika ókori földrajza térképrajzolással maradt. A két humán évfolyamhoz a tanterv csatolt még egy harmadikat is, amelynek feladata a továbbtanulásra való felkészítés volt (Schedius, 1992).

A „földrajz és történet” oktatásához más könyvek mellett Budai Ézsias (1760–1841) „Magyarország históriája a Mohátsi veszedelemig” (1805), illetve „Magyarország históriája a Mohátsi veszedelemtől Buda visszavételéig” (1808) című könyveit is használták (7. ábra).

A reál tantárgyak oktatásánál a Schedius-féle tanterv hangsúlyozta a szemléltető módszert, ezért szükségesnek tartotta taneszközök beszerzését is.

A Schedius-féle tanterv alapján megállapítható, hogy az általa tervezett gimnázium közoktatásunk történetében az első igazi humán gimnáziumnak tekinthető. Szerzőjére mély benyomást tettek saját filológiai tanulmányai, amelyek alatt kibontakozott a klasszikusok iránti rajongása, innen eredeztethető a latin nyelv, főképp olvasmányok, művek tanításának fontossága, az antik világ minél mélyebb és átfogóbb ismerete (Kornis, 1927a).

A gimnázium felkészített a líceumban való továbbtanulásra is. A líceum egy kétéves bölcsészeti képzésből állt, amely előkészítője volt a kétéves jogi vagy a kétéves teológiai képzésnek. A bölcsészeti tanfolyam első évfolyamában pszichológiát, logikát és metafizikát, tiszta matematikát, a filozófia történetét, a közép- és újkor történelmét, a tudományok enciklopédiáját tanulták, a görög és római alkotásokat magyarázták, protestáns dogmatikával és egyháztörténelemmel foglalkoztak. A második évben tanították a metafizikát és gyakorlati filozófiát (etika és természetjog), a kísérleti természettant, Magyarország történetét, a görög és római klasszikusok értelmezését, a német és magyar irodalomtörténetet, a teológusok számára a héber és a görög nyelvet. Azok, akik az evangélikus egyházban papi, tanítói vagy tanári állást kívántak betölteni, kötelesek voltak még pedagógiát és kateketikát is hallgatni, különben az erről tanúskodó bizonyítvány hiányában a nevezett állásokban nem voltak alkalmazhatók. Schedius tanterve kitért a tanítók ösztöndíjára, a kezdők mentorálásának feltételeire, a tanítók fizetésére is (Szelényi, 1917, p. 128; Kornis, 1927a, p. 356).

7. ábra: Budai Ézsaiás „földrajz és történet” könyve 1805-ből

A Systema a neohumanisztikus művelődési alapra építve a római szellem mellett a görög világhoz való közelítést szorgalmazta. A gyakorlatias jellegű ismereteknek kevesebb jelentőséget tulajdonított, mondván, nincs valódi erkölcs-esztétikai művelődési értékük. Kornis szerint a neo-humanizmus eszméjének terjedésével a testnevelés igen fontos szempontot kellett volna hogy jelentsen az iskolai nevelésben (1927b, p. 30–31), főként azért, mivel a régi görög és római nevelésnek főága volt a gimnasztika. Ez azonban a Schedius-féle tervezetben nem jelenik meg. A Systema a gyakorlatban hasznosítható ismeretek számára új iskolatípust szervezett, a polgáriskolát. Mivel Schedius magát mindig a német kultúra képviselőjének érezte, munkáit latinul és németül írta, „iskolaszervezeti és tantervi munkálataiban a sajátos magyar nemzeti és nyelvi törekvésekkel szemben valójában közömbös marad” (Kornis, 1927a, p. 354). Annak ellenére, hogy az 1809-es évben megtartott evangélikus egyetemes gyűlés a Systemát elfogadta, 1811-ben tovább sürgette annak általános bevezetését az evangélikus iskolákban, az újítás az iskolafenntartó hitközségek ellenkezése és a protestáns individualizmusra való hivatkozás okán nem vált általánosan elfogadottá. Az is megfékezhetette a Schedius-féle tanterv reális életbe való átültetését, hogy nagyon magas követelményeket támasztott tanító és tanuló felé egyaránt, ami az akkori polgári körök és egyházközségek anyagi lehetőségeit egyaránt felülmulta. Tetézte ezt az 1811. évi devalváció is (az 1799 és 1811 kö-

zött kibocsátott bankók már csak az 1/5-üket érték; Pallas, 1893). Így az egyes evangélikus iskolák még évtizedekig továbbra is ragaszkodtak ahhoz, hogy „iskoláikat önállóan kormányozhassák, azok tanterveit és módszereit maguk készítsék” (Szelényi, 1917, p. 39). Mindez semmit sem von le Schedius Lajos érdemeiből, hiszen az evangélikus iskolák körébe rendet, egyöntetűséget kívánt bevinni, munkája korszakalkotónak tekinthető a protestáns iskolák világában.

A második Schedius-féle evangélikus tanterv

Amikor a magyar országgyűlést is élénken foglalkoztatták a közoktatásügy kérdései, akkor az 1836. évi evangélikus egyetemes gyűlés megbízásából Schedius átdolgozta tervezetét. Az új tanterv már csak az elemi és a latin iskolákat (gimnáziumokat), illetve a líceumokat különbözteti meg. Megszűntek a falusi és polgári iskolák, helyettük lettek a négy évfolyamos elemi iskolák falun és városban egyaránt. Schedius 1836-ban összeállított új tanterve az elemi iskolában már a magyar nyelvi oktatásnak is nagyobb engedményeket tett. Az elemi iskolából a latin nyelv teljesen eltűnt, helyette a magyar és anyanyelvnek jutott fontos szerep (Székács, 1842, p. 69).

A latin vagy grammatikai iskola (gimnázium) is 4 éves volt. Továbbra is megmaradt a humán jelleg, de nagyobb hangsúlyt kaptak a reáliák. Tantervi javaslatában nem szerepeltek óraszámok, csak tantárgyak és főbb témakörök, még tankönyvekre sem tett ajánlást (Székács, 1842, p. 69): keresztény hittudomány, latin nyelv, magyar és német nyelv, számvetés, geometria, földismeret, történet, természettudomány, helyes- és szépírási gyakorlatok.

Ami a tananyagot illeti, az első évfolyamon tanítottak számtani alapműveleteket egész számokkal és törtekkel, mértant; matematikai és fizikai földrajzot; Európa földrajzát; térképrajzolást, a második évfolyamon a matematikában viszonyokat, arányokat és síkmértant; Ázsia, Afrika, Amerika, Ausztrália földrajzát; a harmadik évfolyamon matematikából a korábbi tananyag ismétlését, Magyarország földrajzát; ásványtant; természettant, míg a negyedik évfolyam tantárgyai voltak algebrából a négy alapművelet, a hatványozás, a gyökvonás és az egyenletek; matematikai és fizikai földrajz elemei; Ausztria földrajza; botanika; a természettan elemei (Székács, 1842, p. 68–69).

A líceum bölcsészeti (humán: poétika, retorika) képzése nem tér el az 1806. évi változattól. A líceum első évfolyamának tárgyai közül kiemelhető a pszichológia, a logika, a tiszta mennyiségtan, az algebra és a mérésstan, míg a második évfolyaméból a metafizika és gyakorlati filozófia (etika és természetjog), illetve a kísérleti természettan.

A Schedius-féle 1836-os tantervjavaslatot ért kritikák, illetve javaslatok közül kiemelendő kettő. Egyrészt az elemi iskolai tananyag nagyon sok, ezért született a javaslat, hogy az elemi iskola legyen megtoldva még egy évvel, és ez reál osztály lett volna, azok számára, akik nem akarnak továbbtanulni a latin iskolában (Markusovszky, 1896, p. 426). Másrészt a líceum bölcsészeti tanfolyamában a magyar vonatkozású tartalmakat magyarul adják elő a tanárok és tanulják a növendékek.

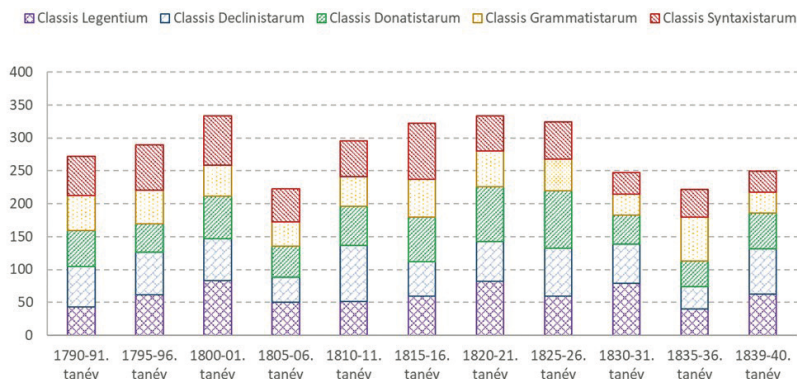
A Schedius-féle 1836. évi *Systema studiorum* sem nyeri el az evangélikus tanügyi világ maradéktalan tetszését, bár 1840-ben az egyetemes gyűlés jóváhagyta, amely gyűlés érdekessége volt az is, hogy ekkor választották egyetemes főfelügyelővé Zay Károlyt (1797–1871), aki a későbbi tantervfejlesztésben játszott fontos szerepet (Hitterich, 1923, p. 86).

Schedius még 1847-ben is próbálkozott egy központi evangélikus tanterv elfogadásával, ezért a soproni, 2. Protestáns Tanítói Közgyűlés elé a következő kérdéseket intézte, ami rávilágít arra, hogy mely kérdésekben nem volt konszenzus abban az időben (Hitterich, 1923, p. 86):

- Hány évfolyamos legyen a gimnázium?
- Osztálytanítás legyen-e vagy pedig szakrendszer?
- Mennyi legyen az egyes tárgyak óraszám?
- Milyen legyen a kerületi iskolafelügyelet?
- Tankönyvek kérdése: a klasszikusok magyarázó jegyzetekkel adassanak-e a tanulók kezébe, vagy sem?
- Milyen legyen a gimnáziumi tanítóképzés?
- Hogyan lehetne a tanítói hivatal iránti érdeklődést felkelteni?

A Schedius-féle tantervi elképzelések ismét lezártak egy korszakot. Az alapvetően neohumanista elképzelések az iskola ideális szerkezetét adták, de nem számoltak a megvalósíthatóság nehézségeivel. Ettől függetlenül a pozsonyi iskola egyik virágkora erre az időszakra tehető. Olyan oktatók tanítottak, mint például Stretskó János (1729–1795; Göttingenben tanult; retorika- és teológiatanár; conrektor, majd rektor; korábban rektor), Stanislaides Dániel (1762–1823; Jénában tanult; teológia-, görög- és hébernyelv-tanár; rektor; korábban rektor Modorban és Sopronban) vagy Bilnitza Pál (1772–1834; Halléban tanult; matematikát, fizikát, teológiát, egyháztörténelmet tanított), és a tanulói létszám is jelentősen megemelkedett (8. ábra).

Tantervek az evangélikus iskolákban a 19. században...

8. ábra: A pozsonyi gimnázium tanulói létszámának alakulása a 18. század végén és a 19. század elején

Forrás: saját ábra

A Zayugróci evangélikus tanterv

A Schedius-féle második tanterv bevezetésével sem siettek az evangélikus iskolák, pedig több fontos alapelv is hangsúlyozásra került benne:

- minden iskola csak azon tudományterületeket művelje, amelyekhez a feltételekkel rendelkezik, s az legyen közismert;
- könnyű átjárhatóság egyik iskolából a másikba;
- oktatói szabadság a tananyag kiválasztásában, elrendezésében és a módszerek megválasztásában.

A teljes egyöntetűsége akkor sem törekedtek az iskolák, ezért a pozsonyi evangélikus líceum kezdeményezte a tanterv revíziója céljából egy újabb egyetemes értekezlet összehívását. Kedvező volt e tekintetben, hogy az egyetemes tanfelügyelő személyében változás történt 1840-ben, ugyanis az 1818-ban kinevezett Prónay Sándort (1760–1839) Zay Károly (1797–1871) váltotta. A reformországgyűlések nagytekintélyű tagja, a tapasztalt szabadelvű politikus lendületet kívánt vinni a tantervek egységesítésébe, ezért 1841 nyarán megbeszélésre hívta zayugróci kastélyába a nagyobb iskolák (Pozsony, Sopron, Eperjes, Késmárk, Lőcse, Selmecebánya, Modor) képviselőit. Az értekezleten elővették az 1840-ben jóváhagyott, Schedius-féle Systema studiorumot, majd megállapították, hogy az egyrészt pénzügyileg megvalósíthatatlan terhet róna az evangélikus iskolákra, másrészt pedig társadalmi szempontból is eljárat felette az idő.

A végül egyhangúlag elfogadott iskolarendszer egy négy évfolyamos, reál tantárgyakkal gazdagított polgári népiskolára épült hat évfolyamos tudós iskola (gimnázium és líceum) lett. Eszerint a polgári iskola célja kettős volt, egyrészt felkészíteni a polgári foglalkozásokra, másrészt pedig a tudós iskolában való továbbtanulásra.

A tanterv bevezetését illetően elmondható, hogy tanult a Schedius-féle ideálisra való törekvésből, ezért megállapította, hogy

- az új tantervi rendszert nem lehet minden iskolában a maga teljességében bevezetni;
- a bevezetésnek felmenő rendszerűnek kell lennie;
- az oktatók társadalmi státuszát, a pálya presztízsét növelni kell;
- az oktatók túlterheltségét (sok óra, sokféle tantárgy) csökkenteni kell;
- az evangélikus iskolák a nemzet „tulajdonát” képezik (*A' zay-ugróczy...*, 1842, p. 76–82).

Az oktatási módszerek terén törekedett a tanulók aktivizálására, ezért a párbeszédés heurisztikus beszélgetést javasolta, amely egyrészt fejleszti a gondolkodást, másrészt pedig segíti a megértést. Ehhez az oktatóknak számba kell venniük a legfontosabb ismereteket (paradigmák, kifejezések, helyszínek, adatok stb.), azt elemezzék, magyarázzák el, majd ismételtessék.

Az előterjesztést az egyetemes gyűlés 1841-ben megtárgyalta, az esperességeknek észrevételezésre megküldte, majd az 1842. évi gyűlésen elfogadta, néhány kitételrel:

- a végleges bevezetésre hét év állt rendelkezésre;
- azon iskolák, akik segílyt kaptak a közpénztárból vagy a közgyűléstől; nekik kötelező volt bevezetni az új rendszert.

A zayugróci iskolarendszer háromszintű volt:

- Népiskolák: (a) falusi iskola; (b) polgári iskola;
- Gimnáziumok: (a) grammatikai; (b) humán;
- Líceumok: (a) bölcsészeti; (b) jogi; (c) hittani.

A gimnázium tantervében reál tantárgyként megjelent az első és a második évfolyamon a számvetés, a matematikai és polgári földismeret (földrajz), a természetrajz, a harmadik évfolyamon ezek mellett a térmértan is, míg a negyedik évfolyamon a természetrajz helyett a természettan (fizika).

Schedius mindkét tervezetében és a zayugróci tantervben is egybehangzóan fontosnak gondolták a gimnáziumok klasszikus irányának erősítését, amelybe az antik nyelvek (latin, görög, héber) és kultúra mellett az ember fizikai és mentális aspektusai közötti harmonikus egyensúly iránti törődés is beletartozott. A zayugróczi tanterv egyik fő eszméje volt a magyar nyelv szerepének hangsúlyozása.

Még ezzel sem jutott nyugvópontra az egységes evangélikus iskolarendszer ügye, ezért Zay Károly 1845-ben újabb megbeszélésre hívta az evangélikus iskolák most már bővebb körét (Sopron, Pozsony, Selmecbánya, Késmárk, Lőcse, Eperjes, Szarvas, Miskolc, Nyíregyháza, Pest). A revízió a rendszer gimnáziumi és líceumi részére szorítkozott, és a tantervben csak apróbb változtatásokat javasoltak, a reáliákat illetően kikerült a tantervből a térméktan, míg az első két évfolyamon a magyar történelem és a földrajz helyet cserélt. Ezekon kívül megadták a heti óraszámot, a tanítási nyelvre vonatkozó utasítások elmaradtak, a humanitási osztályban pedig a növendékek szülei dönthették el, hogy a görögöt vagy helyette a geológiát és a vegytant kívánják-e tanulni gyermekeik (Szelényi, 1917).

De ezeket a csekély változtatásokat is nagy vita előzte meg, ami már prognosztizálta ennek a tantervnek a sorsát. Még az 1847. évi egyetemes gyűlésre sem küldték be az iskolák a javaslataikat. A forradalom és szabadságharc pedig végképp megakadályozta ezt a folyamatot.

A Breznyik-féle selmecbányai elképzelések

A magyar szabadságharc utáni időszakban az oktatásügyre jellemző központosítási törekvések az 1849-ben elfogadott és minden felekezetre kötelező Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreichben nyilvánultak meg leginkább. Az Entwurf a gimnáziumok átszervezésére irányult. A 8 osztályos főgimnáziumot – az osztrák gimnáziumok mintájára – az alsó és a felső gimnázium alkotta. A gimnáziumban a tantárgyakat szakmailag képzett 10-12 tanár tanította.

A gimnázium általános feladata volt a fiatalokat felkészíteni az egyetemi tanulmányokra. Hangsúlyt fektetett minden tudományra, így a gimnázium a hagyományos humán irányzat mellett teret adott a természettudományos tantárgyaknak is. A tantervben a reáliák közül megjelent a földrajz, a mennyiségtan és a természetrajz, míg a rendkívüli tárgyak között a rajz.

Az Entwurf minden iskolát állami intézménynek nyilvánított, melyek kötelesek voltak az állam elveit és szabályait betartani, és így jogosultak voltak bi-

zonyítványt is kiállítani. Pukánszky és Németh (1998) úgy fogalmazott, hogy az állam továbbra is igénybe kívánta venni az egyházakat az oktatásban, de csakis saját központosított irányítása, felügyelete alatt és szerint.

Leo von Thun-Hohenstein (1811–1888), az osztrák vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1850-ben az osztrák „Entwurf”-ot Magyarország összes középiskoláira kötelezővé tette. Az iskolák, amelyek nem alkalmazkodtak az Entwurfhoz, magánintézetekké váltak, és nem adhattak ki bizonyítványokat (Szelényi, 1917). A protestáns iskolákra nézve nem az jelentette a legnagyobb gondot, hogy 8 évfolyamú gimnáziumot vagy 6 évfolyamú reáliskolát kellett létrehozniuk, hanem a német tanítási nyelv, az állami felügyelet alá tartozás, amivel elvesztették autonómiájukat, végül pedig a tanerő hiánya, mert a legtöbb egyházkerület nem tudta biztosítani a 10-12 tanárt, sem azok bérét. Ezekben a változatos, nem kedvező években Breznyik János (1815–1897) selmecebányai tanár 1851-ben tett kísérletet egy újabb evangélikus tanterv megalkotására és elfogadtatására.

Breznyik megtapasztalhatta az evangélikus iskolák sokféleségét, ugyanis tanult Aszódon, Selmecebányán, majd Pozsonyban, ezeket követően Jénában és Halléban is. 1841-ben került Selmecebányára Molitorisz Károly helyére, majd egy évvel később az iskola igazgatója lett. Kísérletet tett egy olyan iskolarendszer és tanterv kidolgozására, amely figyelembe vette az evangélikus iskolák szempontjait, és egyúttal összhangban is lett volna a Thun-féle oktatási rendszerrel és tantervvel. Ennek érdekében a következő javaslatokat tette:

- háromszintű iskolarendszer: elemi vagy polgári iskola, reál (ipari) és tudós középiskola, főiskola;
- a középiskola és a főiskola elkülönítése egymástól;
- igazodás az osztrák modellhez: hat évfolyamos gimnázium és két évfolyamos líceum, ami egy kéttagozatos (al- és felgimnázium) és 8 évfolyamos középiskola modellje (az algimnáziumban 6, míg a felgimnáziumban 12 tanár; szakrendszer, mint az Entwurfban);
- „mivtanodák” létrehozása, amelyek megfelelnek a polgári és reáliskoláknak;
- a falusi „mivtanodák” (10–14 éves tanulók) folytassák az elemi oktatást, a városi „mivtanodák” két részből állnak: az alsó „mivtanoda” megegyezik a falusival, s erre épül a felső „mivtanoda”, ami párhuzamosan halad a reál és a tudós középiskolával (14–18 évesek);
- a reálgimnáziumot és a „mivtanodát” a nagyobb városokban el kell indítani (pl. Késmárk, Besztercebánya, Pest);
- a tudós iskolák számának csökkentése és a megmaradók állami rendszer szerinti benevezése;

- a partikularizmus és az individualizmus hatásának mérséklése;
- a személyiség fejlesztésének kiváló eszköze a mennyiségtan és a klasszikus nyelvek.

Breznyik (1889a) igyekezett összhangba hozni az evangélikus iskolarendszert és tantervi szabályozást az Entwurffal.

Tantárgyak	Évfolyamok/heti óraszámok a 8 évfolyamos gimnáziumokban (1853)							
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
Vallástan	2	2	2	2	2	2	2	2
Latin nyelv	8	6 (8)	5 (8)	6	6	6	5 (4)	5 (4)
Görög nyelv	-	-	5 (4)	4	4	4	5 (4)	6 (4)
Anyanyelv	4 (2)	4 (2)	3 (2)	3 (2)	2 (2)	3 (2)	3 (2)	3 (2)
Földrajz és történelem	3	3	3	3	4 (3)	3	3 (4)	3
Mennyiségtan	3	3	3	3	4 (3)	3	3 (4)	3
Természettudományok	2	2	3	3	2 (3)	3	3 (4)	3 (6)
Bevezetés a bölcsészetbe	-	-	-	-	-	-	-	2
Összesen	22 (20)	20	24 (25)	24 (23)	24 (23)	24 (23)	24	24 (26)

2. táblázat: Az Entwurf és az eperjesi 8 évfolyamos tanterv (1853) összevetése
Megjegyzés: zárójelben az Eperjesi Kerületi Evangélikus Collégium óraszámái szerepelnek, ahol eltérnek az Entwurfétól

Forrás: saját táblázat

Összevetésre került az eperjesi, a pozsonyi és a soproni 8 évfolyamos gimnázium 1853. évi tanterve az Entwurffal (Vandrák, 1855, p. 4–5; Király, 1853, p. 20–22; Michnay, 1853, p. 22–25). Mindhárom gimnázium próbált igazodni a központi elvárásokhoz, azonban eltérő óraszámok mellett. A 2. táblázatban az eperjesi gimnázium óraszámai is megadásra kerültek. A táblázat nem tartalmazza az egyéb, illetve rendkívüli tantárgyakat, mert azok igen sokfélék voltak iskolától függően. Például a soproni gimnáziumban az ének rendes tárgyként szerepelt, minden évfolyamon heti 2 órában. A szépírás az algimnáziumban rendes tanórának számított, míg a testgyakorlásra heti 4 órát fordítottak mind a nyolc évfolyamon. A rendkívüli tárgyak között szerepelt a francia nyelv heti 6 órában, míg a rajzot a helyi rajziskolában heti 10 órában oktatták (Király, 1853, p. 20–22).

A három említett intézményben a mennyiségben tartalma többnyire megegyezik, viszont a természettudományos tantárgyak igen változatos elosztást és tankönyvi ellátottságot mutatnak (3. táblázat). A természettudomány két ága, a korabeli természetrajz és természettan mindhárom tantervben megjelent, de a természettan súlya a pozsonyi tantervben a legkisebb, míg Sopronban a legnagyobb volt. A természetrajzban (növénytan, állattan, ásványtan, anatómia) nagyobb eltéréseket nem figyelhetünk meg a tananyag tartalmában, ám a tankönyvi források igen eltérőek voltak. A természettan (fizika) -tananyagban jelentősebb eltérések mutatkoztak. Ezek megállapításában a megjelölt tankönyvi források nyújtanak támpontot. Eperjesen Kuncek, Netolicka, Schirckhuber, Pozsonyban Fuchs, míg Sopronban Thüringer, Baumgartner, Fischer, illetve Pouillet és Stöckbard könyvei alapján folyt az oktatás.

Évfoly.	Eperjes	Pozsony	Sopron
I.	<i>Természetrajz:</i> állattan: emlősök, bogarak, puhatestűek Pokorny szerint, németül előadva (2 óra/hét)	<i>Természetrajz:</i> „csigolás és csigolátlan” állatok, füzetek szerint (2 óra/hét)	<i>Természetrajz:</i> alapismeretek: embertan, emlősök, madarak, hüllők és halak; képek mutatása Eichelberg szerint, kézikönyv Fischer szerint (2 óra/hét)
II.	<i>Természetrajz:</i> állattan: madarak, kétélűek, halak, a 2. félévben növénytan Pokorny szerint, németül előadva (2 óra/hét)	<i>Természetrajz:</i> „csigolás és csigolátlan” állatok, füzetek szerint (2 óra/hét)	<i>Természetrajz:</i> rovarok és férgek, a 2. félévben növénytan; gyakorlatok, kirándulások; képek mutatása Eichelberg szerint, kézikönyv Fischer szerint (2 óra/hét)
III.	<i>Természetrajz:</i> ásványtan elemei Fellöcker szerint; <i>Természettan</i> Kuncek szerint, németül előadva (3 óra/hét)	<i>Természetrajz:</i> ásványtan, emlősök és madarak, Hanák és füzetek szerint (2 óra/hét)	<i>Természettan:</i> alapismeretek, általános tulajdonságok, szerkezeti állapotok; Thüringer szerint (3 óra/hét)

IV.	<i>Természettan</i> Netolicka szerint, németül előadva (3 óra/hét)	<i>Természetrájz:</i> ásványtan; emlősök és madarak, Hanák és füzetek szerint (2 óra/hét)	<i>Természettan:</i> egyensúly, mozgás, hang- és fénytan, elektromosság, kísérletekkel Thüringer szerint (3 óra/hét)
V.	<i>Természetrájz:</i> ásványtan és növénytan Eichelberg szerint, németül előadva (3 óra/hét)	<i>Természettan:</i> a „testek” általános tulajdonságai, kísérleti természettan, füzetek szerint (2 óra/hét)	<i>Természetrájz:</i> rendszertan; a 2. félévben ásvány- és növénytan, Hanák szerint (3 óra/hét)
VI.	<i>Természetrájz:</i> ember-tan, rendszerezett állattan Eichelberg szerint, németül előadva (3 óra/hét)	<i>Természettan:</i> vegytan mint a terménytan alapozása, Fuchs szerint; <i>Természetrájz:</i> ásványtan Mihálka szerint (2 óra/hét)	<i>Természettan:</i> testek tulajdonságai, statika, dinamika, hidrosztatika, hidrodinamika, mágnesség; rajzokkal és kísérletekkel Baumgartner szerint (3 óra/hét)
VII.	<i>Természettan</i> Schirhuber szerint, kísérletekkel, magyarul előadva (4 óra/hét)	<i>Természetrájz:</i> ásvány- és állattan Mihálka szerint (2 óra/hét)	<i>Természettan:</i> dinamika, akusztika, Franke táblái és Fischer szerint (3 óra/hét)
VIII.	<i>Természettan</i> Schirhuber szerint, kísérletekkel, magyarul előadva (6 óra/hét)	Tudományos <i>természettan</i> ; fizika (statika, fény- és hőtan) Fuchs szerint (2 óra/hét)	<i>Természettan:</i> csillagászat, meteorológia, vegytan, Müller Pouillet és Stöckbard szerint, Franke táblái, kísérletek külön órákon is (6 óra/hét)

3. táblázat: A természettudományos tantárgyak főbb témakörei három evangélikus gimnáziumban (1853)
Forrás: saját táblázat

Fuchs Albert 1845-ben megjelent „Természettan elemei” című könyvében a következő témakörök szerepelnek: a testekről általában, testekben ébredő (belső) és testekre ható (külső) erők, erőtan (mechanika), hang-, fény-, hőtan, mágnesség, elektrosztatika („berz”), meteorológia („léghéjtünemény”). A

könyv tételesen tárgyalja és elméletileg leírja, továbbá feladatokkal illusztrálja a legfontosabb fizikai jelenségeket. A kísérleti fizikára kisebb hangsúlyt helyez.

Schirchner Móric 1844-ben kiadott „Az elméleti s tapasztalati természettan alaprajza I-II” című könyvében szereplő témakörök a következők: a testek közös tulajdonságai, halmazállapot, szervetlen és szerves testek kémiai tulajdonságai, nyugalom és mozgás, merev testek egyensúlya és mozgása, folyadékok („híg testek”) és gázok („terjedékeny testek”) egyensúlya, mozgása, hang, fénytan („világ” terjedése, visszaverődése, megtörése), hő származása, terjedése, elektromosság („villanyosság”), mágnesesség („delejesség”), csillagászat, meteorológia („légtünetek”). E könyv a Fuchs-féle könyvnél részletgazdagabb, de felfogását tekintve nem modernebb. Az elektromosságban először szerepel az Ohm-törvény, és előre látta, hogy a Faraday-féle indukcióval előállított áramot valamikor majd a gőz helyett fogják használni.

Végül pedig Thüringer Ambró „Természettani ismeretek” (1853) című könyvének fejezetei a következők: a testek tulajdonságai; hőtan; nyugalom és mozgás szilárd testeknél, illetve folyadékoknál, gázoknál; rezgőmozgás, hangtan; fénytan; elektromosság és mágnesesség; alkalmazott természettan (csillagászat, természetani földrajz). Az elméleti tananyag megértését számos szövegekői ábra segíti. A gyakorlatias megközelítést illusztrálja például a Watt-féle gőzgép, az alacsony és a magas nyomású erőművek, a gőzmozdony, a csigasorok, kerék(hajtó) művek, a légszivattyúk, a villámhárítók stb. működésének az elméleti tananyaghoz való kapcsolása.

Breznyik legnagyobb gondját az iskolák irányítása és felügyelete jelentette, ezért hatszintű, az evangélikus egyház hagyományait figyelembe vevő oktató-sírányítási rendszert javasolt: községi, járási, megyei, kerületi, központi, kormányzati.

Végül is Breznyik elképzeléseiből azért nem lett semmi, mert az 1860 tavaszán megindult kiegyezési folyamat újból lehetővé tette a Thun-féle rendszer meghaladását.

A Prónay-féle pesti evangélikus iskolaügy

A neves főúri családból származó (nagyapja Prónay Gábor, főtanfelügyelő; nagybátyja Prónay László, Turóc és Csanád vármegyei főispán, a magyar nyelv és irodalom pártfogója; unokatestvére Prónay Sándor, az evangélikus egyház főfelügyelője) Prónay Gábor (1812–1875) tanulmányait a rozsnyói evangélikus gimnáziumban kezdte, majd Pozsonyban folytatta.

A filantropizmus eszméi már Rozsnyón megérintették, hiszen a gimnázium alapítója, Farkas András (1770–1836) járt Salzman schneppfenthal-i nevelőintézetében, s tantervének kidolgozásakor emellett Kant műveit is figyelembe vette. Pozsonyban pedig Zsigmondy Sámuel (1788–1833) kantianus eszméi érintették meg, miszerint a megismerés formális előfeltételein keresztül csak a jelenségeket ismerhetjük meg (Mészáros & Rathmann, 2002). Eötvös Józseffel és Dessewffy Auréllal jurátusok lettek Pesten, majd a forradalom és szabadságharc előtt Turóc vármegye követe volt Pozsonyban, közben számos nyugati országban is megfordult. Az 1850-es évek végén a magyarországi protestáns egyházak valódi helyzetét bemutatandó cikksorozatot küldött több külföldi laphoz „A Galga-völgyből” aláírással. S amikor egy 1859. évi pátens a presbiteri-szinódusi helyett a konzisztórium rendszert kívánta bevezetni az evangélikus egyházban, akkor kérelemmel fordult a császárhoz, ami a pátens hatályon kívül helyezésével járt. Nyilván ennek is köszönhetően 1861-ben az evangélikus egyház felügyelőjévé választották (Haberern, 1876, p. 6–15).

Prónay Gábor elődeihez hasonlóan még ez évben tanácskozássra hívta az evangélikus iskolák képviselőit. A megbeszélésen a békéscsabai, a késmárki, a miskolci, a nyíregyházi, az eperjesi, a pozsonyi, a pesti, a rozsnyói, a soproni, a selmecbányai, a szarvasi és az újverbászi iskola képviseltette magát. Az ülésen kinyilvánították, hogy az Entwurfot törvénytelennek tekintik, és kiindulási alapnak az 1790/1791. évi XXVI. törvénycikk biztosította jogokat tartják. Megállapították azt is, hogy a zayugróci iskolarendszer és tanterv követi az evangélikus egyház hagyományait, de a megváltozott társadalmi igényeket már nem elégíti ki.

Az evangélikusok szerint a gimnázium fő célja a humanisztikus nevelés általi jellemformálás („a lélek gimnasztikája”), melynek eszközei a hazai (magyar, német, illetve szlovák) és a klasszikus nyelvek (latin, görög), illetve az irodalom. Hangsúlyozza ugyanakkor a reáliák oktatásának fontosságát is. A történelemmel összekapcsolt földrajz az első három évfolyamon, a matematika az I–VII. évfolyamokon, míg a természettudományok majd mindegyik évfolyamon szerepeltek (I–II. évf.: állattan; III. évf.: ásvány- és növénytan; IV. évf.: természettan; V. évf.: vegytan, ásványtan, geológia; VI. évf.: rendszerezett állattan, növénytan; VII. évf.: természettan). A 8 éves képzés itt is két részből állt, al- (I–IV. évf.) és felgimnázium (V–VIII. évf.). A 8 évfolyamos gimnázium tantervét Prónay javaslata alapján a 4. táblázat mutatja (*A gymnásiumoknak...*, 1861: 1201–1205; *A magyarhoni...*, 1861: 11–12).

Tantárgyak	Évfolyamok/heti óraszámok							
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
	alгимnázium				felgimnázium			
Vallástan	2	2	2	2	2	2	2	2
Latin nyelv	4	5	6	6	6	6	5	4
Görög nyelv	-	-	-	-	4	4	4	4
Élő nyelvek – Magyar/ német/szlovák	6	5	5	4	4	4	4	4
Földrajz és történelem	3	3	4	4	3	3	4	3
Mennyiségtan	3	3	3	3	3	3	3	-
Természettudományok	2	2	2	3	2	2	-	6
Bölcsészet							2	2
Összesen	20	20	22	22	24	24	24	25

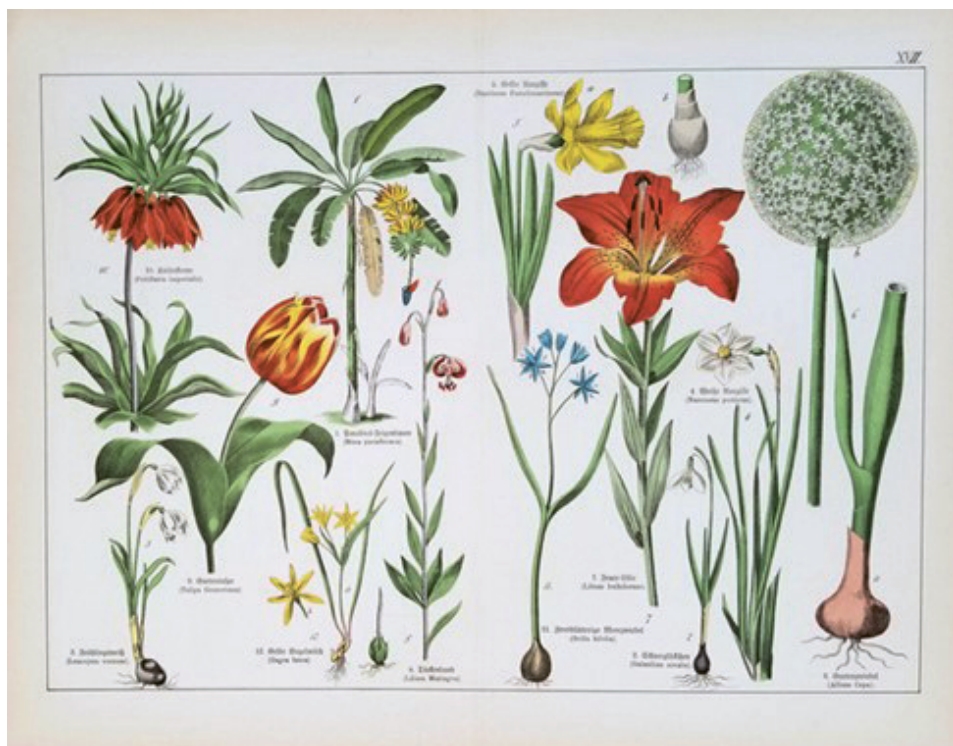
4. táblázat: A pesti evangélikus tanterv Prónay Gábor javaslata alapján
Forrás: saját táblázat

Ami a reál tantárgyak tananyagát illeti, a mennyiségtan megegyezik a 4. táblázatban bemutatott tantervben (valójában Vandrak András [1807–1884] eperjesi tanár áll a tanterv mögött) szereplővel, míg a természettudomány kis-mértékben különbözik attól: I. évf.: állattan: emlősök és rovarok; II. évf.: állattan: madarak, halak, hüllők; növénytan; III. évf.: ásványtan és a természettan vegyészeti része; IV. évf.: kísérleti természettan, csillagászat; V. évf.: vegytan, ásványtan, geológia; VI. évf.: állat és növénytani rendszer; VII. évf.: -; VIII. évf.: a természettan matematikai alapjai.

A reál tantárgyak tankönyvellátottsága kívánnivalókat hagyott maga után. Néhány ajánlott könyv állt csak rendelkezésre magyar nyelven. Ezek közül kiemelendők Soltész János (1809–1879) tankönyvei, aki a sárospataki református gimnáziumban tanított természetrajzot 1853 és 1872 között. Megemlítendőek például „Az állattan vázlata algyimnasiumok számára” (1859) vagy „Az ásványtan alaprajza felgymnasiumok számára” (1861) című munkái. Kiemelendő még a Virányi János által fordított Gotthilf Heinrich von Schubert-féle (1780–1860) „A növények természetrajza képekben” című könyve is, amelyet nem kifejezetten gimnazistáknak írt a kiváló német természettudós, filozófus (Die Symbolik des Traumes című műve nagy hatással volt Freudra és Jung-ra), csak hát nem álltak rendelkezésre ilyen kitűnően illusztrált, gimnazistáknak szánt képgyűjtemények. A tankönyv egy részletét a 9. ábra mutatja.

A polgári (felsőbb népiskola) és a reáliskolák viszonylatában az előbbieket szükségességét elismerték (tanterve követte a zayugrócit), de utóbbiakat mint

technikusi iskolákat az evangélikus oktatás szempontjából szükségtelennek tartották.

9. ábra: A Schubert-féle természetrajzkönyv részlete

A korábbi evangélikus iskolarendszeri és tantervi elképzeléseknek három neuralgikus kérdésköre volt, amelyek az állami támogatás hiányában és az autonómiához való szenvedélyes ragaszkodásban voltak keresendők:

- A 8 évfolyamos, teljes gimnáziumban legalább 11, míg az algimnáziumban legalább 5 tanárt írtak elő. Az előbbiben szak-, míg az utóbbiban osztályrendszer szerint folyt volna a tanítás.
- Az intézmények irányítása az autonómián kell hogy alapuljon. Érdekes módon ennek időleges áldozata lett volna az érettségi is (pótlásáról gondoskodni szándékoztak). A szervezeti szabályozást illetően az Entwurf-ból átvették azt, amit jónak tartottak, de orvosolni igyekeztek annak az evangélikus oktatással össze nem egyeztethető rendelkezéseit. Azt viszont elfogadták, hogy az iskolák közötti tantervi összhang megteremtése végett egy egyetemes tanbizottmányra van szükség.

- Az evangélikus szellemiséggel összhangban lévő tankönyvek szükségességét hangsúlyozták, ugyanakkor megállapították, hogy ilyen egyelőre kevés van. Magyar nyelvből például pályadíjat tűztek ki tankönyvírásra.

Az evangélikus egyház még az 1860. évi egyetemes gyűlésén kisebb-nagyobb módosításokkal elfogadta az iskolarendszerre és a tantervre vonatkozó javaslatokat, ugyanakkor néhány fontos megállapítást tett:

- A merev egyformaság nem elfogadható, ugyanakkor szükség van bizonyos szintű egyetemességre is.
- A teljes gimnáziumok számát korlátozni kell. Csak olyan község állíthat gimnáziumot, ahol a fenntartás költségeire van fedezet, továbbá ahol az elemi iskola létszáma magas.
- Az érettségi vizsga az evangélikus egyház által delegált tagok előtt folyjon.
- A tanárokat vizsgáló bizottság elnöke az egyetemes felügyelő, tagjai szakértők és a kerületi egyházi vezető.

Prónay Gábor az iskolarendszer és tanterv újabb megvitatására 1867-ben újabb gyűlést hívott össze, ott csak kisebb módosítások történtek a tanterven, például új tárgyként megjelent a rajz és a testgyakorlás.

Az új rendszert és tantervet felmenő rendszerben vezették be, ugyanakkor teljesség nem vált, mert a kiegyezés új lehetőséget kínált a magyarországi oktatásban.

A Prónay-féle acsai evangélikus tanterv

Prónay Gábor megvárta, amíg megjelenik az Eötvös-féle népiskolai és gimnáziumi, líceumi tanterv, s csak azt követően, 1869-ben hívta össze acsai birtokára (10. ábra) az evangélikus iskolák képviselőit. A gyűlést megelőzően a selmecbányai líceum tanári kara már állást foglalt az eötvösi tanterv ellen (Breznyik, 1889a). Az acsai gyűlés szintén elutasította az eötvösi rendszert (4 évfolyamú alsó gimnázium, 6 évfolyamú teljes/nagy gimnázium, 9 évfolyamú líceum), ugyanis szerintük a 6 évfolyamú gimnáziummal a nevelési és oktatási cél nem érhető el, továbbá a hármas elágazású líceum túl korán munkaerőpiacra bocsáthatja a tanulókat. Ezek miatt az acsai értekezlet az egységes gimnázium mellett foglalt állást. Tárgyalási alapnak az általuk 1867-ben elfogadott rendszert tekintették. A nyelvek tekintetében emelik a latin nyelv

óraszámát, a magyar és a német nyelv minden tanuló számára kötelező, míg a szlovák csak a szlovák anyanyelvűeknek. A természettudományok óraszámára emelkedik a korábbi 19-ről 27-re (Batizfalvi, 1869, p. 941–942; A magyarhoni..., 1869, p. 5–6).

10. ábra: Az acsai Prónay-kastély kapuja
Forrás: saját ábra, készült 2024-ben

Újdonsága volt az acsai tantervnek, hogy kurrikuláris jelleggel Vandrák András (1807–1884) eperjesi magyar és bölcséleti tanár dolgozott ki hozzá tantárgyanként módszertani ajánlásokat, illetve felvételi, fegyelmi és rendtartási szabályzatot, figyelembe véve az evangélikus iskolák és jeles szakemberek véleményét.

Rozsnyón és Eperjesen, majd Jénában tanult Vandrák, és sokféle tantárgyat (magyar és latin irodalmat, logikát, pszichológiát, metafizikát, esztétikát, matematikát, fizikát) oktatott Eperjesen, ami alkalmassá tette őt a módszertani útmutató kidolgozására. Tervezetének főbb elemei a következők (Vandrák, 1870):

- A gimnáziumi oktatás célja hármas: (1) humanisztikus nevelés révén jellemformálás a hazának és az egyháznak, (2) széles körű műveltség elsajátítása, (3) felkészítés a továbbtanulásra. Az ész és a szív „munkálása”.

- A fenti célnak a teljes gimnázium felel meg leginkább.
- Az iskola szellemi tőkéje a belső hivatást érző, a képzés magasztos céljaiért lelkesedni tudó, kellő elméleti és gyakorlati felkészültséggel bíró tanerő.
- Metodikájára jellemző, hogy előbb az általános célt tűzi ki, majd ezt követi a tanítási módszerek ismertetése.

A Vandrák-féle gimnáziumi tantervet az 5. táblázat mutatja (Batizfalvi, 1869, p. 943–948), amelyet az egyetemes gyűlés 1871-ben kisebb módosításokkal fogadott el (Batizfalvi, 1871, p. 8–9).

Tantárgyak	Évfolyamok/heti óraszámok							
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
	algimnázium				felgimnázium			
Vallástan	2	2	2	2	2	2	2	2
Latin nyelv	5	6	6	6	6	6	5	5
Görög nyelv					4	4	4	4
Élő nyelvek – magyar	4	3	3	3	3	3	3	3
Élő nyelvek – német	2	2	2	2	2	2	2	2
Élő nyelvek – szlovák	2	2	2	2	2	2	2	2
Földrajz és történelem	3	4	4	4	4	4	4	4
Mennyiségtan	4	3	3	3	3	3	3	1
Természettudományok	3	3	3	3	3	3	2	6
Bevezetés a bölcsészetbe							2	2
Rajz	2	2	2	2				
Szépírás	1	1						
Ének	1	1	1	1				
Testgyakorlat	2	2	2	2	2	2	2	2
Összesen	31	31	30	30	31	31	31	33

5. táblázat: A Vandrák-féle gimnáziumi tanterv 1870-ből

Forrás: saját táblázat

A reál tantárgyak közül a mennyiségtan célja egyrészt az elméleti részben kellő gyakorlottság megszerzése, másrészt az elme művelése s azzal felkészítés a munka világára. A témakörökben minden évfolyamon párhuzamosan fut az algebra és a mértan.

A természettudományos tárgyak oktatásának célja hármas, egyrészt a környező világ megismerése, másrészt a természeti jelenségek lefolyásának ismerete, harmadrészt az ezeket leíró törvények értelmezése.

A két tárgy tananyagát a 6. táblázat mutatja (Batizfalvi, 1869, p. 944–948), amely kismértékben tér csak el a pesti tantervtől, vagyis a reál tantárgyak tartalmát illetően konszenzus mutatkozott az evangélikusoknál.

	Mennyiségtan		Természettudományok
	Aritmetika és algebra	Mértan	
I. évf.	Négy fő művelet egészszámmal, közösleges és tizedes törtekkel	Téralaktan	Állattan
II. évf.	Egyszerű arányok, hármasszabály alkalmazása	Mértani alaktan, három- és sokszögek térszámításokkal	Ásvány- és növénytan
III. évf.	Hatványok és gyökök	Kör és annak térszámítása	Természettani földrajz és kísérleti vegytan
IV. évf.	Összetett arányok, elsőfokú egyenletek egy ismeretlennel	Testmértan	Kísérleti természettan
V. évf.	Számok tizedes rendszere, negatív és irracionális számok	Síkmértan	Vegy-, ásvány- és földtan
VI. évf.	Hatványok, gyökök, logaritmusok, elsőfokú egyenletek egy vagy több ismeretlennel	Testmértan	Állat- és növénytan rendszer
VII. évf.	Hatványos és határozatlan egyenletek, sorok, kombinációk, binomiális tétel, az analízis elemei	Háromszögmértan, az algebra mértani alkalmazása	Matematikai és fizikai földrajz geológiai ismeretekkel
VIII. évf.	Ismétlés	Ismétlés	Természettan matematikai alapjai

6. táblázat: A reál tantárgyak főbb témakörei a Vandrák-féle gimnáziumi tantervben
 Forrás: saját táblázat

A Böhm-féle budapesti evangélikus tanterv

Az 1883. évi XXX. törvény szabályozta először részleteiben a hazai középfo-kú oktatást. Kétféle iskolatípust, a gimnáziumot és a reáliskolát különített el. Mindkettő célja (1) a magasabb általános műveltség elsajátítása és (2) a felkés-zítés a továbbtanulásra. E kettős feladatot a gimnázium a humán tudományok és a klasszikus nyelvek, míg a reáliskolák az élő nyelvek, a mennyiségtan és a természettudományok oktatása által valósítják meg.

Mindkét iskolatípus nyolc évfolyamos. A gimnázium tárgyai a következők: hit- és erkölcsstan, anyanyelv és irodalom, latin nyelv és irodalom, német nyelv és irodalom, görög nyelv és irodalom, földrajz, Magyarország történelme, egye-temes történelem, bölcsészeti előtan (lélektan, logika), mennyiségtan, termé-szetrajz, természettan és vegytan, mértani rajz, szépírás, test- és katonai gya-korlatok. A reáliskolák tanterve a következőképpen alakult: hit- és erkölcsstan, anyanyelv és irodalom, német nyelv és irodalom, francia nyelv, földrajz, Ma-gyarság történelme, egyetemes történelem, mennyiségtan, természetrajz és geológia, természettan, vegytan, ábrázoló mértan és mértani rajz, szabadkézi rajz, szépírás, test- és katonai gyakorlatok.

A törvény előkészítési fázisában az evangélikus egyház is kifejtette véle-ményét. Prónay Gábor fia, Dezső (1848–1940) (középkorait Pozsonyban és Pesten, az egyetemet Berlinben és Lipcsében végezte), az 1883-ban kinevezett új egyetemes felügyelő tanácskozást hívott össze az új javaslat megvitatására, amelyen az egyház szuperintendensei, a tanügyi bizottság tagjai, tanárai, or-szágyűlési képviselői (pl. Herman Ottó) vettek részt. A törvényjavaslat több pontját törvénysértőnek, a protestáns autonómiára sérelmesnek tartották, ezért kérvényt nyújtottak be a képviselőházhoz (Az ág. evang. egyház..., 1884a; Az ág. evang. egyház..., 1884b; Középkoraink..., 1883a; Középkoraink..., 1883b).

„A protestáns egyház autonómiájának érintetlen megőrzése s ennek tör-vényben való kifejezése s további valósítása nem felekezeti kiváltság, hanem jogfolytonosság következménye s ehhez ragaszkodni a protestáns egyháznaknak önfenntartási jogukból folyó kötelessége, mert fájdalom, hazánkban a felekeze-tek közti jogegyezség és viszonyosság nagy élve még testet nem öltött.” (A közép-iskolai törvényjavaslat..., 1883: 152)

A végül életbelépő törvény evangélikusokat is érintő legfontosabb paragra-fusai a következők (1883. évi XXX. törvénycikk, 1883):

- a tanítási nyelv szabad megválasztása, de ha az nem magyar, akkor köte-lező tárgy kell hogy legyen a magyar nyelv és irodalom;

- „...a tantárgyakban az egész tanfolyam alatt elérendő végczélt és a tanítandó ismeretek mértékét, a tanrendszert, tantervet és a tankönyveket az illető felekezeti főhatóság állapítja meg és azt esetről-esetre a vallás- és közoktatásügyi miniszternek bejelenti; a megállapított mérték azonban nem lehet kisebb, mint az, mely a közoktatásügyi miniszter rendelkezése és közvetlen vezetése alatt álló intézetekben alkalmazva van, és az illető intézetekre nézve csak a minimumot határozza meg.” (8. §)
- a kötelező óraszám a gimnázium alsó négy osztályában legfeljebb 26, a felsőben pedig 28; a rendkívüli tantárgyakat is beszámítva 30, illetve 32 óra;
- az osztálylétszám legfeljebb 60 fő, a tanítási idő 10 hónap;
- minden tanév végén nyilvános osztályvizsgálat van, a 8. évfolyam végén pedig érettségi vizsga; az érettségi vizsga elnökét az egyház delegálja, de a vallás- és közoktatásügyi miniszter is delegál tagot, akit „...semmilyenféle rendelkezési jog nem illeti; ellenben tartozik felügyelni, hogy a jelen törvény intézkedései és a miniszter által megállapított vizsgálati utasítások megtartassanak”. (23. §)
- a 8 évfolyamos gimnáziumban a tanárok száma legalább 10 fő, a 6 évfolyamosban legalább 7, a 4 évfolyamosokban 5, a hittan-, a szépírási- és a testnevelő tanárokon kívül; kötelező óraszámuk pedig 18;
- az ország 12 tankerületre lett felosztva, melyek élén tankerületi főigazgató áll;
- „A főfelügyeleti jog gyakorlása szempontjából, a vallás- és közoktatásügyi miniszter a felekezeti tanintézeteket megbízottjai által bármikor meglátogathatja. A kirendelt megbízott jelen lehet ezen középiskolák nyilvános vizsgálatain (az érettségi vizsgálatról a 22-27. § intézkednek) s a nevezett miniszter ezen iskolák szervezetéről, felszereléséről, s az oktatás eredményéről, valamint általában arról, hogy a törvények és törvényes rendeletek megtartottak-e, ez uton egyenest tudomást szerez.” (46. §)
- amennyiben a vallási felekezet nem tudja fenntartani valamely középiskoláját, úgy államsegélyért folyamodhat, ez esetben minden infrastruktúra (épület, alapítványi pénz stb.) az egyház tulajdonában marad, azonban „...fennálló középiskolában a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelkezése és közvetlen vezetése alatt álló középiskolák tanterve alkalmazandó” (47. § b) pont);
- a tanároknak képesítővizsgát kell tenniük a 60-70. § szerint.

A fenti jogszabály értelmében az evangélikusoknak sikerült elérniük számos korábbi követelésüket, beleértve az állam közvetett felügyeleti jogát, ugyanakkor az iskolákat nekik kellett fenntartaniuk, viszont ha állami segélyért folyamodtak, akkor az állami tanterv szerint kellett tanítaniuk. S volt még egy, rájuk nézve kedvezőtlen dolog, mégpedig hogy ellentétben az állami iskolák tanítóival, ők nem voltak jogosultak nyugdíjra. Mindezek jelentős hatással voltak később az intézményeik sorsára.

Figyelembe véve a fenti előírásokat a budapesti evangélikus gimnázium Böhm Károly vezetésével fontos szerepet játszott az új tanterv kimunkálásában.

Böhm (1846–1911) filozófus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, tanulmányait Pozsonyban, Göttingenben és Berlinben végezte, 1870-től a Pozsonyi Evangélikus Líceumban, majd 1873-tól a Budapesti Evangélikus Gimnáziumban tanított, 1883 és 1896 között a gimnázium igazgatója is volt. Ezt követően a kolozsvári egyetem tanára lett, az értékelmélet terén önálló filozófiai rendszert hozott létre. Nagy hatással volt gondolkodására Kant, Comte és Fichte filozófiája.

Masznyik Endre (1883a; 1883b) áttekintette és kategorizálta az evangélikus iskolák tanterveit: (1) híven követik az acsai tantervet (Besztercebánya, Miskolc), (2) kisebb módosításokkal (Budapest, Eperjes, Igló, Késmárk, Pozsony, Rozsnyó, Selmecebánya, Sopron, Szarvas), (3) más tanterv szerint tanítanak (Aszód, Békéscsaba). Böhm és munkatársai végül is az acsai tantervet figyelembe véve az új tanügyi szabályozást az államihoz igazították (A magyar honi..., 1884, p. 4; Az 1884-iki ág. h. ev..., 1886).

A Böhm-féle tanterv szerint nem csupán az általános műveltség közvetítése a gimnázium feladata, hanem (1) az értelmi erők művelése, miáltal az egyén képessé válik önálló ítéletalkotásra, (2) az erkölcsi jellem formálása, ami az ideálok iránti lelkesedésben és az igaz, illetve hamis ideálok közötti helyes választásban nyilvánul meg (e célt szolgálja a vallástan, a történelem és az irodalom oktatása). E célok megvalósítása végett fontos az értelem és az ítéletalkotás fejlesztése, s abban játszik fontos szerepet a matematika, a logika, a földrajz és a természettudományok. Törekedtek arra, hogy a gyerekek ne legyenek túlterhelve, követve a „kevesebb az néha több” elvet, viszont állást foglaltak a túlzott természettudományos óraszám ellen, amit a reáliskolák bevezetése enyhített. A Böhm-féle tantervet a 7. táblázat tartalmazza (Böhm, 1886; Breznyik, 1889b). A táblázatban a budapesti és a selmecebányai iskola tanterve lett egyesítve megadva, zárójelben az utóbbi intézmény óraszamaival. A selmecebányai tantervben a reáliák kicsit magasabb óraszámokkal szerepelnek, továbbá a német nyelv oktatása később kezdődik meg.

Tantervek az evangélikus iskolákban a 19. században...

Tantárgyak	1. évf.	2. évf.	3. évf.	4. évf.	5. évf.	6. évf.	7. évf.	8. évf.
	óra/hét							
Vallás	2	2	2	2	2	2	2	2
Latin nyelv	6 (7)	6 (7)	7 (6)	6	5 (6)	5 (6)	5 (6)	6 (5)
Görög nyelv	-	-	-	-	4 (5)	4 (5)	4 (5)	5 (4)
Magyar nyelv	5 (6)	4 (5)	4 (3)	3 (4)	3	3	3	3
Német nyelv	2 (-)	2 (-)	2 (4)	2 (3)	2 (3)	2 (3)	2 (3)	2
Történelem	-	-	2 (*)	4 (3)	4 (3)	4 (3)	4 (-)	4 (3)
Földrajz	3 (4)	3 (4)	3 (*)	3 (-)	-	-	- (2)	-
Mennyiségtan	3	3 (4)	3	3	3 (2)	3	3	2
Mértani rajz	2 (3)	2 (3)	2	2	-	-	-	-
Természetrajz	-	-	-	2 (3)	2 (3)	2 (3)	-	-
Természettan/ fizika	-	-	- (2)	-	-	-	3 (4)	4
Ének	1	1	1	1	-	-	-	-
Lélektan	-	-	-	-	-	-	2 (-)	- (**)
Logika	-	-	-	-	-	-	-	2 (**)
Szépírás	1	1	-	-	-	-	-	-
Testgyakorlat	2	2	2	2	2	2	2	2
Összesen	27 (29)	26 (29)	28 (29)	29	27 (28)	27 (30)	30 (28)	32 (28)

7. táblázat: A Böhm-féle evangélikus tanterv a budapesti és a selmebányai gimnáziumokban 1885-ben

Megjegyzés: * Történelem és földrajz együtt 2 óra/hét; ** Lélektan és logika együtt (3 óra/hét); zárójelben az 1888. évi selmebányai tanterv óraszámái szerepelnek (ekkor már államszegélyt kapott az iskola).

Forrás: saját táblázat

S mint azt a selmecbányai példa is mutatja, a Böhm-féle tanterv sem tudott teljes egészében kibontakozni, mert az iskolák folyamatosan államsegélyért folyamodtak, s így el kellett fogadniuk az 1883. évi XXX. törvénycikkben parafált állami tantervet. Vagyis közel 100 évnyi függetlenségi küzdelem végére az állami támogatásért feladott önállóság tett pontot. Ugyanakkor ez a küzdelem mégsem volt eredménytelen, mert az 1883. törvényben jó néhány korábbi követelésük megjelent.

Ami a természettudományokat illeti, a tantervben a korábbiakhoz képest visszább szorult a természetrájs és a természettan óraszám. A 8. táblázatban összevetettük a két tantárgy témaköreit a budapesti, a pozsonyi és a selmecbányai intézmények iskolai értesítői alapján az 1895–96. tanévben. Jól látható, hogy szinte egységes a tananyag, csak kisebb eltérések vannak, főként a tankönyvek szintjén, vagyis elmondható, hogy a milleniumi évre egységessé vált a tananyag az evangélikus gimnáziumokban.

	Természetrájs	Természettan
Budapesti Evangélikus Főgimnázium	A kémia alapjai, az ásványok fizikai és morfológiai tulajdonságai, néhány fontosabb ásvány leírása. Róth Samu: Az ásvány-, kőzet- és földtan alapjai. 4. évfolyam, 2 óra/hét A növények jellemző kémiai, illetve szövet-, alak- és élettani tulajdonságai, Linné mesterséges rendszere, természetes rendszerek, növénykörök és -osztályok, a főbb rendek és családok képviselői. Szterényi Hugó: Növénytan 5. évfolyam, 2 óra/hét Az állatok jellemző kémiai, alak- és élettani tulajdonságai, szervrendszerei, azok összehasonlítása, különös tekintettel az emberre, rendszertan. Báthory Nándor: Állattan 6. évfolyam, 2 óra/hét	Alapvető fogalmak, a szilárd, a folyékony és a légnemű anyagok mechanikája. Ráth Arnold: A kísérleti természettan kézikönyve a középiskolák felsőbb osztályai számára 7. évfolyam, 3 óra/hét Rezgéstan, akusztika, optika, hőtan, elektromosság. Ráth Arnold: A kísérleti természettan kézikönyve a középiskolák felsőbb osztályai számára 8. évfolyam, 4 óra/hét

Tantervek az evangélikus iskolákban a 19. században...

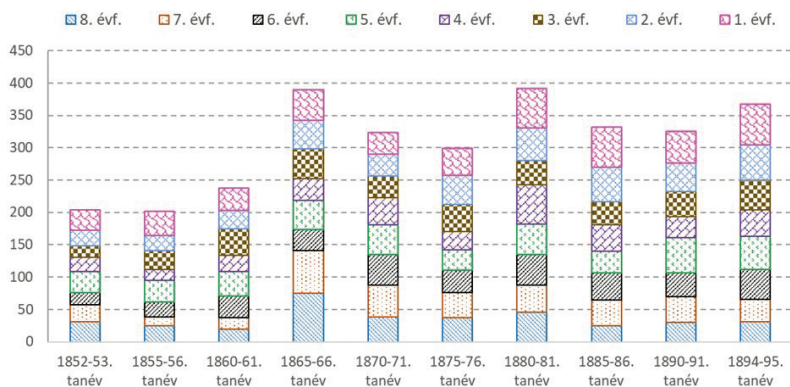
Pozsony Evangélikus Líceum	A kémia alapjai, az ásványok fizikai és morfológiai tulajdonságai, néhány fontosabb ásvány leírása. <i>Szterényi Hugó: ásványtan</i> 4. évfolyam, 2 óra/hét A növények jellemző kémiai, illetve szövet-, alak- és élettani tulajdonságai, Linné mesterséges rendszere, természetes rendszerek, növénykörök és -osztályok, a főbb rendek és családok képviselői. <i>Róth Samu: Növénytan</i> 5. évfolyam, 2 óra/hét Az állati szervek leírása, rendszertana, az állatország 7 típusának osztályai, rendjei és családjai. <i>Róth Samu: Állattan</i> 6. évfolyam, 2 óra/hét	Alapvető fogalmak, a szilárd, a folyékony és a légnemű anyagok mechanikája. <i>A rezgőmozgás törvényei, akusztika.</i> Wágner Alajos: Fizika 7. évfolyam, 3 óra/hét Optika, hőtan, elektromosság, <i>mágnesesség.</i> Wágner Alajos: Fizika 8. évfolyam, 4 óra/hét
Selmecbányai Evangélikus Líceum	A kémia alapjai, az ásványok fizikai és morfológiai tulajdonságai, néhány fontosabb ásvány leírása. <i>Róth Samu – Szterényi Hugó: Az ásvány-, kőzet- és földtan alapvonalai.</i> 4. évfolyam, 3 óra/hét A növények jellemző kémiai, illetve szövet-, alak- és élettani tulajdonságai, Linné mesterséges rendszere, természetes rendszerek, növénykörök és -osztályok, a főbb rendek és családok képviselői. <i>Róth Samu – Szterényi Hugó: A növénytan alapvonalai.</i> 5. évfolyam, 2 óra/hét Az állati szervek leírása, rendszertana, az állatország főbb típusának osztályai, rendjei és családjai. Brehm és Herman Ottó műveiből szemelvények. <i>Róth Samu – Szterényi Hugó: Az állattan alapvonalai.</i> 6. évfolyam, 3 óra/hét	Alapvető fogalmak, a szilárd, a folyékony és a légnemű anyagok mechanikája. <i>A rezgőmozgás törvényei, akusztika.</i> Wágner Alajos: Fizika 7. évfolyam, 4 óra/hét Optika, hőtan, elektromosság. Wágner Alajos: Fizika 8. évfolyam, 3 óra/hét

8. táblázat: Három evangélikus gimnázium természettan és természetrajz tantárgyának összevetése 1895-ben
 Forrás: saját ábra, készült 2024-ben

11. ábra: A Pozsonyi Evangélikus Líceum 1896-ban átadott új épülete

Emellett a pozsonyi iskola még egy előrelépést elkönnyvelhetett, ugyanis 1896-ban új épületbe költözhetett (11. ábra) az akkorra igen magas tanulói létszámmal működő intézmény (12. ábra).

12. ábra: A tanulói létszám alakulása a Pozsonyi Evangélikus Líceumban

Összegzés

Az 1777. évi Ratio Educationis erős lépést kívánt tenni a központilag szabályozott, egységes oktatási rendszer (állami fenntartás, egységes szabályozás, törvényi háttér) s azon belül a gimnáziumi oktatás irányába. Az evangélikus és a többi protestáns egyház is autonómiáját féltette e rendeletről, és az 1790/91. évi XXVI. törvényre hivatkozva, még a nyilvános oktatás elvesztését is kockáztatva folyamatosan kibújtak az állami felügyelet alól, egészen a középiskolákról szóló 1883. évi XXX. törvény életbeléptéig, amikor is a folyamatosan pénzügyi gondokkal küzdő (adományok és alapítványok által fenntartott) evangélikus egyház igénybe vette az állami támogatást, s ezáltal magáévá tette az állami tantervet.

Eddig a pontig, ez alatt a közel 100 éves küzdelem alatt több tantervi elképzelés is született kiváló tudósok, tanárok és egyházi tisztségviselők munkája nyomán, de azok egységes bevezetése valahogy csak nem akart megvalósulni. Mindig közbejött valami: forradalom, majd annak leverése, a kiegyezés. De bizonyára közrejátszott ebben a Székács Józseftől tanulmányuk legelején idézett halogatás is.

Jelentős eredményei is vannak ennek a küzdelemnek, egységesült az evangélikus tanterv, az egyház szabadon határozhatta meg, hogy a központi tantervben rögzített célokat milyen tantárgyakon, milyen tantárgyi tartalmakon és tankönyveken keresztül kívánja elérni, az érettségi vizsga megvalósításában is önállósággal rendelkeztek a felekezetek, s végezetül a létüket szorongató pénztelenség is enyhült.

Irodalom

1647. évi V. törvénycikk a nagyságos erdélyi fejedelemmel, Rákóczy György ural kötött békéről kiállított királyi oklevelet az ország közönséges törvényei közé iktatják. Wolters Kluwer. <https://net.jogtar.hu/>
- 1790/91. évi XVI. törvénycikk, hogy a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék. Wolters Kluwer. <https://net.jogtar.hu/>
- 1790/91. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről. Wolters Kluwer. <https://net.jogtar.hu/>
1883. évi XXX. törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről. Wolters Kluwer, Budapest. <https://net.jogtar.hu/>
- A gymnasiumoknak az ág. egyetemes gyűlés által megállapított szervezet (1861). Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 4(38), 1201–1205.

- A középiskolai törvényjavaslat és az ágostaiak (1883). *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő*, 5(2-3), 150–153.
- A magyarhoni ágostai hitvallású evangélikusok négy egyházkerülete 1869-dik évi október 6-ik, 7-ik s 8-ik napján sz. kir. Pest városában tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.
- A magyarhoni ágostai hitvallású evangélikusok négy egyházkerülete 1861-dik évi augusztus 28-dik s következő napjain Pesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.
- A magyarhoni ágostai hitvallású evangélikusok négy egyházkerülete 1884. évi október hó 8. 9. és 10-ik s napjain Budapesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve.
- A Pallas Nagy Lexikona (1893): *Devalváció címszó*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.
- A' zay-ugróczyi oktatói gyűlés. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1(7), 76–82.
- Az 1884-iki ág. h. ev. egyetemes egyházi gyűlés által megállapított gimnáziumi tanterv. Budapest.
- Az ág. evang. egyház egyetemes gyűlése (1884a). *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 27(41), 1321–1328.
- Az ág. evang. egyház egyetemes gyűlése (1884b). *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 27(42), 1353–1361.
- Bachat, D. (1891). *A magyarhoni ágostai hitvallású evangélikusok négy egyházkerületének egyetemes névtára 1891. évben*. Horányszky Viktor Kiadó.
- Batizfalvi, I. (1869): Az 1869. év július 3-án és következő napjain Acsán tartott egyetemes tanári értekezletben megállapított tanterv és annak indoklása. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 12(30), 941–948.
- Batizfalvi, I. (1871). Az egyetemes iskolai bizottság indítványai. In: *A magyarhoni ágostai hitvallású evangélikusok négy egyházkerülete 1871. évi október 4-7. napján Pest sz. k. városban tartott egyetemes közgyűlésének jegyzőkönyve*, 12–16.
- Böhm, K. (1886). *A Budapesti Ág. Hitv. Evang. Főgymnásium értesítője*. Franklin Társulat Könyvnyomdája.
- Breznyik, J. (1889a). *Selmecbányai Ágost. Hitv. Evang. Egyház és Lyceum története*. II-III. füzet. Joerges Ágost özv. és fiai.
- Breznyik, J. (1889b). *A Selmecbányai Ágost. Hitv. Ev. Ker. Lyceum értesítője az 1888-89. tanévről*. Joerges Ágost özv. és fiai.
- Csecsetka, S. (1860). *Tudósítvány a Pozsonyi Ágostai Hitvallású Evangyelmű Főiskoláról 1859-60-ki tanévben*. Wigand Fridrik Károly.

- Csecsetka, S. (1876). *A Pozsonyi Ágostai Hitvallású Evang. Főiskola értesítője az 1875/76-diki tanévről*. Wigand F. K.
- Friml, A. (1913). *Az 1777-iki Ratio Educationis*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Friml Aladár. Katholikus Középiskolai Tanáregyesület.
- Fuchs, A. (1876). *A Pozsonyi Ágostai Hitvallású Evang. Főiskola Értesítője az 1870-/71-diki tanévről*. Wigand Károly Frigyes.
- Haberern, J. (1876). *Báró Prónay Gábor emléke*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala.
- Hittrich, Ö. (1923). *A Budapesti Ágostai Hitvallású Evangélikus Gimnázium első száz esztendejének története*. Keller Ernő Könyvnyomdája.
- Király, J. P. (1854). *Tudósítvány a Dunántuli ág. hitv. evang. egyházkerület soproni főtanodájáról az 1853/4. tanévben*.
- Kornis, Gy. (1927a). *A magyar művelődés eszményei 1777–1848. 1. kötet*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Kornis, Gy. (1927b). *A magyar művelődés eszményei 1777–1848. 2. kötet*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Lichner, P. (1866). *Tudósítvány a Pozsonyi Ágostai Hitvallású Evangyelmi Főiskoláról 1865-66-dik tanévben*. Wigand Fridrik Frigyes.
- Markusovszky, S. (1896). *A Pozsonyi Ág. Hitv. Evang. Lyceum története kapcsolatban a Pozsonyi Ág. Hitv. Evang. Egyház múltjával*. Wigand F. K. Könyvnyomdája.
- Masznyik, E. (1883a). Középiskoláink szervezése ügyében I. *Evangélikus Egyház és Iskola*, 1(4), 26–28.
- Masznyik, E. (1883b). Középiskoláink szervezése ügyében II. *Evangélikus Egyház és Iskola*, 1(6), 42–44.
- Mészáros, A. & Rathmann, J. (2002). A felső-magyarországi iskolák a XVIII. századi művelődésben. *Magyar Tudomány*, 47(11), 1452–1459.
- Mészáros, I. (1980). Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei. *Magyar Könyvszemle*, 96(4), 350–369.
- Michaelis, V. (1881). *A Pozsonyi Ágostai Hitvallású Evang. Főiskola értesítője az 1880/81-diki tanévről*. Wigand F. K.
- Michaelis, V. (1886). *A Pozsonyi Ágostai Hitvallású Evang. Főiskola értesítője az 1885/86-diki tanévről*. Wigand F. K.
- Michaelis, V. (1891). *A Pozsonyi Ágostai Hitvallású Evang. Főiskola értesítője az 1890/91-diki tanévről*. Wigand F. K.
- Michnay, E. (1854). *Tudósítvány a Pozsonyi Ágostai Hitvallású Evangelika Főiskoláról 1853/4. tanévben*.
- Pukánszky, B. (1993). *Neveléstörténet II*. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola.

- Pukánszky B. & Németh A. (1998). *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Pukánszky B. (2011). Az intézményes nőnevelés két paradigmája a 18-19. századi Európában: „filantropizmus” „neohumanizmus”. In: Kéri. K. (szerk.): *Társadalmi nem és oktatás*. Konferenciakötet, PTE BTK „Oktatás és társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola.
- Schedius, L. (1992). *Systema rei scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungaria*. (Az ágostai hitvallású evangélikusok iskolaügyének rendszere Magyarországon) OPKM.
- Schedius, L. J. (1920). *Kapcsolatok Pestalozzi és a budapesti Deák-téri evang. elemi iskola között: „A magyar Iverdon”*. Ifj. Kellner.
- Székács, J. (1842). Iskolai dolgok. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1(6), p. 67.
- Szelényi, Ö. (1917). *A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig*. Wigand F. K. Könyvnyomdája.
- Vandrák, A. (1855). *Az Eperjesi evang. kerületi Collegium 1854/5iki értesítője*.
- Vandrák, A. (1870). *Magyarhoni evangélikus gimnáziumok szervezése*. Helymegjelölés nélkül, p. 68.
- Virág, I. (2024). *A filantropizmus pedagógiai gondolatai*. Gondolat Kiadói Kör.
- Zorkóczy, S. (1896): *A Pozsonyi Ágostai Hitvallású Evang. Lyceum értesítője az 1895/96-diki tanévről*. Wigand F. K.